

De opkomst van de wetenschapsgeest

Een sociologische analyse door Edgar Zilsel

1

Toelichting:

Met ingang van deze uitgave zal de stichting ernaar streven steeds tweetalig te publiceren. Dat houdt in dat na de Nederlandse tekst steeds de brontekst zal geplaatst worden onder een en hetzelfde ISBN-nummer. (Bij een oorspronkelijk Nederlandse tekst zal alleen een Engelse vertaling volgen indien die beschikbaar is) In de bestelnummering van de stichting betekent dat tevens een en hetzelfde DL-nummer voor beide teksten..

Inhoudsopgave band twee

- - **Edgar Zilsel , De opkomst van de wetenschapsgeest, de methoden van het humanisme**
- - Lesley B Cormack: Handenarbeid en Hoofdarbeid, voorbij de Zilsel Thesis
- - Maarten van den Oever: Hoe een ei te breken, Zilsels aanval op twee paradigma's
- - Maarten van den Oever: Tussen ambacht en wetenschap: de case van Filippo (Pippo) Brunelleschi.
- - Diederick Raven: Koyre vs Olschki-Zilsel
- - Myriam Goedkoop: Kant 's Conception of Arithmetic

Colofon

Serie Titel : Van Kunnen naar kennen

Deeltitel: De opkomst van de wetenschapsgeest

Geschreven door: Edgar Zilsel

Vertaling: Marco Ploeger

Redactie en editing: Maarten van den Oever

Alle rechten voorbehouden.

Deze uitgave kan kosteloos gedownload worden, als E-boek worden gelezen en is ook in print te bestellen tegen de kostprijs van print en levering

Overnames dan wel weergaven van deze uitgave dan wel delen daarvan kunnen enkel plaatsvinden na instemming van de uitgever.

ISBN 9789492752123

Bestelnummer DL024

Editie 1

Alle uitgaven van de stichting Dubitatio Liberat zijn te vinden op de website van de stichting Dubitatio Liberat

www.dubitatioliberat.org

De stichting is te bereiken per mail: info@dubitatioliberat.org

Inhoud:

1. De beroepen van de Italiaanse Humanisten 1300 – 1600 6

2. Eruditie, Beroemdheid en Stijlbeheersing

- De Beroepsmatige Idealen van de Humanisten 11

3. Het Nut van Kennis en Trots over het Kenvermogen

- De psychologische en Sociologische Bronnen van Geleerdheid 13

4. De Humanistische Eruditie 18 5. De Humanisten als Verspreiders van Kennis 25 6.

Beheersing van Stijl 32 7. De Humanisten en de Wetenschappelijke Literatuur uit de Klassieke Oudheid 37 8. Rationele Methodes in het Humanisme 41 9. Sociologie van het Buiten-Italiaanse Humanisme 48

Lijst van beroepsactiviteiten van niet-italiaanse humanisten 54

Achter deze nederlandse versie bevindt zich het origineel van Edgar Zilsel zoals dat door hem is achtergelaten, en op basis waarvan deze vertaling gemaakt is.

1. De beroepen van de Italiaanse Humanisten

De eerste vertegenwoordigers van het wereldse leren in de moderne tijd waren de Italiaanse humanisten. Het humanisme is ouder dan de moderne wetenschap. Hoewel ze in bepaalde opzichten met elkaar overeenkomen -zowel het humanisme als de wetenschap houden zich bezig met wereldse zaken en gaan rationeel te werk- zijn de twee intellectuele houdingen net zo verschillend van elkaar als wetenschap en scholastiek. Juist vanwege deze tegenstelling kan een analyse van het humanisme licht werpen op de kenmerken van de wetenschappelijke denkwijze. Aangezien de methodes van de scholastiek het best te begrijpen zijn door te bestuderen hoe deze gebruikt werden in de uitoefening van hun beroepen, zo dient een sociologische analyse van het humanisme te beginnen met de bezigheden van haar representanten en hun vakmatige doelstellingen.

De voorlopers van de humanisten zijn te vinden onder de ambtenaren en secretarissen van de laatmiddeleeuwse Italiaanse steden. In het Italië van de dertiende eeuw was er een toename van handelslieden en handwerkslieden, die bewust waren van hun wereldlijke interesses en hun welstand. Diverse edellieden waren van hun kastelen naar de stad getrokken en in sommige steden, zoals in Florence, waren zij zelfs, net als burgers, overgegaan tot de handel. Het feodale systeem, dat ervoor zorgde dat alle ambtelijke zaken werden afgehandeld binnen het bestek van de traditionele relaties tussen feodale heersers, hun vazallen en lijfeigenen, was in verval geraakt. De opkomst van de geldeconomie had de taken van het openbaar bestuur doen toenemen, waardoor ambtenaren nodig waren met een rationele achtergrond en juridische kennis. De intellectuele [belevings-]wereld van deze nog voornamelijk agrarische, feodale periode, kon de opkomende stedelijke bewoners niet langer tevredenstellen. Anderzijds waren er sommige ouderwetse tradities die wel standhielden, zoals de leerstellingen van de kerk en de geleerdheid van de theologen. Met name in Italië, waar diverse monumenten getuigden van de grootsheid van de klassieke oudheid, was de herinnering aan het verleden nog levend. De Italiaanse burgers keken met afgunst naar de prestaties van het oude Rome omdat hun eigen wereld daar klein en arm bij afstak. Het is vreemd dat een samenleving in opbouw, die zich gesteld ziet voor de taak om een eigen intellectuele cultuur op te bouwen, terugkeek naar het verleden. Toch is dit 'renaissance'-proces, dat een van de meest indrukwekkende getuigenissen is van de kracht van de traditie in de geschiedenis, geschikt voor een sociologische verklaring. In de middeleeuwen had men niet meer dan een gebrekkige kennis van de beschaving van de oudheid. De fundamentele verschillen tussen de opkomende kapitalistische samenleving en de Romeinse republiek of het Romeinse rijk bleven daardoor onopgemerkt. Het was echter overduidelijk dat de klassieke beschaving zich op een hoger niveau had bevonden dan die van dat moment en in een wereldlijke, stedelijke samenleving paste dat [idee] beter bij de culturele verlangens van de handeldrijvende edelen en burgers dan de half militaire, half agrarische cultuur van de ridders en de religieuze idealen van de monniken. In Vlaamse, Franse en Duitse steden was deze waardering niet groot genoeg om het humanistische enthousiasme voor de klassieke oudheid tot stand te brengen; de waardering werd pas later groot genoeg om dit over te nemen, nadat het tot ontwikkeling was gekomen in Italië. In de Italiaanse steden daarentegen, waar de burgers zichzelf beschouwden als de directe nazaten van de klassieke Romeinen, werd de sociologische sympathie aangevuld met trotse vaderlandslievendheid over een verleden dat als hun eigendom beschouwd werd. Rienzi [Cola di Rienzo], de zoon van een herbergier, kon op die grondslag zijn burgeropstand tegen

de adel van Rome ten uitvoer brengen met kreten uit de oudheid en door politieke instituties van de Romeinse republiek na te bootsen.

Rienzi was een politieke opstandeling en had geen literaire ambities. Voordat hij zichzelf in 1347 had uitgeroepen tot 'tribuun van het Romeinse volk', was hij een gemeentelijk notaris in Rome en later van de Pauselijke residentie in Avignon. Andere ambtelijke notarissen, enthousiast over de klassieke oudheid, combineerden hun burgerlijk patriottisme met literaire activiteit. Een halve eeuw voor Rienzi, noemde Lovato Lovati, een tijdgenoot van Dante, zichzelf 'rechter en dichter van Padua'. Zijn leerling, Albertino Mussato, signeerde zijn brieven op trotse wijze met 'dichter en geschiedschrijver van Padua'. Hij schreef een Latijnse tragedie met een patriottisch-politiek doel, in de stijl van Seneca, en diverse Latijnse werken over de geschiedschrijving van zijn tijd en morele filosofie. Mussato was van beroep eveneens een stedelijk beambte: hij was een notaris in overheidsdienst, lid van het openbaar bestuur van Padua, en stuurde diplomatieke gedeputeerden uit zijn geboortestad naar de paus en de keizer (1302 en 1311). Vanuit hun juridische opleiding hadden deze politieke stadsklerken meer verstand van het antieke Rome dan de handwerkslieden en de handelslieden. Daardoor konden zij, op grond van idealen die volgens oude patronen gevormd waren, de tegenstelling verwoorden tussen de nieuwe burgerlijke cultuur en de wereld van het feodalisme en zij werden, zodoende, de ware initiatiefnemers van de 'wedergeboorte van het leren'.

Doorgaans wordt Petrarca (1304 – 1374) beschouwd als de eerste humanist. Hoewel hij een vriend en bewonderaar was van Rienzi, was hij meer een man van de literatuur dan een politicus of beambte. Maar ook hij was zoon van een notaris, uit Florence, en hij had rechten gestudeerd in Montpellier en Bologna, hij werkte geregeld als politiek ambassadeur voor de paus en de aartsbisschop van Milaan. Vele malen werd hem een positie aangeboden als apostolisch secretaris, dat wil zeggen: als permanente vertegenwoordiger van de centrale administratie van de Katholieke kerk. Hij voorzag in zijn bestaan als beschermeling van welgestelde adellijke families (hij verloor echter de bescherming van de Colonna familie, toen hij het opnam voor de zaak Rienzi) en dankzij diverse kerkelijke sinecures. Machtige beschermheren -prelaten, prinses en steden- bestreden elkaar nadat hij beroemd was geworden om zijn diensten te verwerven. Boccaccio (1313 – 1375), vriend van Petrarca, was evenals Petrarca een man van de literatuur, maar ook in zijn leven spelen publieke functies een bepaalde rol. Hij was de zoon van een koopman en was, voordat hij zich inliet met de literatuur, zelf ook koopman. Als jonge assistent van een koopman legde hij contact met de geleerde ambtenaren aan het gerechtshof van Napels. Nadat hij zich had onderscheiden middels zijn literaire activiteiten en kennis van de klassieken, vond hij regelmatig werk als ambassadeur in zijn geboortestad Florence. Hij leefde van zijn bescheiden welstand en van een jaarlijks stipendium, dat hem was vergund door de stad Florence voor zijn openbare lezingen over Dante. De levens van zowel Petrarca als Boccaccio laten het nauwe verband zien tussen ambtelijk werk en de geleerdheid in het tijdperk van het vroege humanisme. In de veertiende eeuw werd literaire activiteit, als het al niet voortkwam uit bestuurlijke activiteiten, op zijn minst beloond door politieke beambten.

Tot aan de zestiende eeuw waren diverse Italiaanse humanisten kanseliers, secretarissen en ambtenaren van prinses, steden en kerkelijke instanties. De humanistische ambtenaren hadden zich voornamelijk bezig te houden met het regelen van buitenlandse kwesties van

hun werkgevers. Hun werkkamers werden echter tot ruimtes waar vrijblijvend gewerkt werd. Steeds meer humanisten ontwikkelden zich tot hoofse historici, hoofse sprekers en hoofse dichters of vrije letterkundigen, die afhankelijk waren van prinsen, edellieden en bankiers die optraden als beschermheer. Anderen waren aangesteld als leraar van de zoons en, in sommige gevallen, de dochters van prinsen of zij richtten scholen op voor kinderen van edellieden. Of ze reisden van stad naar stad om colleges te geven -cursussen over klassieke auteurs aan oudere studenten, de colleges werden vergoed door het gemeentebestuur. Diverse humanisten bekleedden academische zetels. Aan de universiteiten overheerste echter nog de geest van de scholastiek. De middeleeuwse en renaissancistische universiteiten waren niet gewijd aan onderzoek, maar aan leerstellingen: het waren niet meer dan instituties voor het theoretisch onderricht van de geestelijkheid, notarissen en rechtsgeleerden, en geneesheren; de zeven vrije kunsten -grammatica, retorica, dialectiek, rekenkunde, geometrie, astronomie en muziek- waren aan de meeste universiteiten niet volledig vertegenwoordigd en werden over het algemeen beschouwd als louter voorbereidende thema's voorafgaand aan de ware, dat wil zeggen: beroepsmatige, opleiding. De humanisten bij de kunstfaculteit -voor hen waren de eerste drie van de vrije kunsten van toepassing- stonden, dientengevolge, in lager aanzien en kregen minder betaald dan de theologen, juristen en medici. Doorgaans werden de 'eloquente' humanistische leraren voor één jaar aangesteld en waren zij eerder rondreizende leraren dan permanente professoren. De meeste van de vijftiende-eeuwse humanisten wisselden geregeld van beroep als professor, leraar en politiek secretaris, en zelfs de hoofse dichters en vrije letterkundigen werden, op zijn minst af en toe, door hun weldoeners aangesteld als politiek ambassadeur. Dergelijke posities aan het hof, bijgeval verbonden met officiële opdrachten maar zonder werkruimte of universitaire routine, werden door humanisten het meest op prijs gesteld.

Een paar humanisten werden bisschoppen, of kardinalen en één -Enia Silvio Piccolomini- schoppte het zelfs tot paus, [alle] met secretariael werk als het begin van hun veelzijdige carrières. Vóór de uitvinding van de boekdrukkunst bood het kopiëren van oude manuscripten voor veel humanistische geleerden een mogelijkheid om in hun onderhoud te voorzien. (In de universitaire steden waren er zelfs in de scholastieke periode professionele kopieerders). Na de vestiging van de eerste drukpers in Italië in 1465 werkten veel humanisten bij drukkers als assistent, redacteur en proeflezer. De grote drukker van klassieke teksten, Aldo Manuzio (1450 – 1514) had meer dan dertig klassiek geschoolde geleerden in dienst en was zelf humanistisch onderlegd. Hij was een gewezen leraar van de neven van de Graaf van Mirandola voordat hij drukker werd. Daarnaast waren er een paar uitzonderlijke gevallen. Niccolo Niccoli (gest. 1437), de geleerde verzamelaar van manuscripten, wiens huis het centrum vormde van de humanistische kring in Florence, was de zoon van een handeldrijvende edelman en van oorsprong zelf ook koopman, die zonder beroep in redelijke welstand leefde. Marsilio Ficino (1433 – 1499), de zoon van de geneesheer van Cosmo Medici, vanaf zijn jongensjaren opgeleid om het hoofd van de 'Platoonse Academie' te worden, leefde als zodanig in het huis van Lorenzo Medici, en was op latere leeftijd gewijd als priester. Aan het einde van de vijftiende eeuw waren de hierboven genoemde Giovanni Pico della Mirandola en zijn neef Francesco rijke graven. Vespasiano da Bisticci was een humanistische boekverkoper in de vijftiende eeuw evenals Jacopo Mazochi dat in de zestiende eeuw was; de eerste was nog afkerig van de drukpers. Ciriaco de' Pizicolli (gest. 1450), de verzamelaar van Romeinse inscripties, was een

rondreizend koopman. Enkele humanisten waren monnik. In de zestiende eeuw verdwenen de humanistische reizende leraren, de vrije letterkundigen en de politieke secretarissen geleidelijk aan. Aangezien dergelijke posities niet langer beschikbaar waren, beschouwden de universitaire humanistische professoren in de tweede helft van de eeuw het lesgeven als hun voornaamste beroep: het prototype van de leergierige en pedante professor in de filologie begon tot ontwikkeling te komen, dat tot bloei kwam in het zeventiende-eeuwse Frankrijk en Nederland. Ons overzicht heeft alleen betrekking op de Italiaanse humanisten tot het einde van de zestiende eeuw; de humanisten buiten Italië komen later aan de orde.

De volgende lijst van beroepen van Petrarca tot 1600 is voornamelijk gebaseerd op George Vogt: 'Die Wiederbelebung des classischen Altertums', 3^e editie, Berlijn 1891; J. A. Symonds: 'The Renaissance in Italy vol. 2: 'The Revival of Learning'', The Modern Library, New York; J. E. Sandys: 'A History of Classical Scholarship' vol. 2, Cambridge 1904; en de 'Enciclopedia Italiano'.

Politieke secretarissen en beampten: Giovanni di Conversino (1347 – 1406, secretaris van Petrarca, kanselier van Ragusa en Carrara, professor in Florence, vagebond- humanist), Zanobi da Strada (zie ook hieronder pag. 7), Coluccio Salutati (1331 – 1406, assistent van een apostolische secretaris, kanselier van Florence), Aurispa (1369 – 1459, prebende, tijdelijk apostolisch secretaris), Loschi (1365 – 1441, prebende, kanselier van Ferrara, apostolisch secretaris en eerste griffier), Lionardo Bruni (1369 – 1443, apostolisch secretaris, kanselier van Florence), Carlo Marsuppini (1398 – 1453, professor in welsprekendheid, kanselier van Florence, titel van een apostolisch secretaris), Gianozzo Manetti (1396 – 1459, Florentijns edelman, rijke koopman en ambassadeur; aan het hof van Napels; apostolisch secretaris), Flavio Biondo (1388 – 1463, apostolisch secretaris), Lorenzo Valla (1407 – 1457, professor in welsprekendheid, secretaris van koning Alfonso van Napels, apostolisch auteur), Pier Candido Decembrio (1399 – 1497, apostolisch secretaris; aan het hof van Milaan), Poggio Bracciolini (1380 – 1495, kopieerder, apostolisch secretaris, kanselier van Florence), Bartolomeo Facio (1401 – 1457), leraar, later kanselier in Genua, secretaris en historiograaf van de koning van Napels), Benedetto Accolti (1415 – 1466, professor burgerlijk recht in Siena, kanselier van Florence), Platina (1421 – 1461, leraar, secretaris van kardinaal Gonzaga, abbreviator apostolicus [schrijver aan de pauselijke kanselarij]). - Leraren en universitaire professoren: Manuel Chrysoloras (gest. 1415, Grieks ambassadeur voor Venetië, 1396 leerstoel Grieks aan de universiteit van Florence), Argyropulos (doceerde na 1456 Grieks en filosofie in Florence en Rome), Georgias Trapezuntios (doceerde na 1420 Grieks aan diverse universiteiten), Theodorus Gaza (1400 – 1448, leerstoelen Grieks in Ferrara en Rome), Poliziano (1454 – 1494, professor in welsprekendheid, leraar van de zoon van Lorenzo di Medici), Pomponio Leto (leerstoel welsprekendheid in Rome), Pomponazzi (1462 – 1524, professor filosofie), Alciato (1492 – 1550, professor burgerlijk recht aan diverse universiteiten), Leonicus Thomaeus (na 1497 professor filosofie in Padua), Mario Nizolio (1498 – 1576, professor filosofie in Parma en Sabionetta), Robortelli (1516 – 1567, professor welsprekendheid aan diverse universiteiten), Sigonio (1524 – 1584, professor welsprekendheid aan diverse universiteite). - Opvoeders: Gasparino da Barzizza (gest. 1431, professor welsprekendheid in Padua, redenaar aan de rechtbank voor Filippo Maria Visconti, de tiran van Milaan; schoolhoofd aan een school in Milaan), Quarino (1370 – 1460, professor welsprekendheid aan diverse universiteiten, leraar van de zoon van de Graaf van Ferrara en schoolhoofd van een school voor de zoons van de Markies van Gonzaga en

andere kinderen). - Vrije letterkundigen: Beccadelli-Panormita (1394 – 1471, gaf les in Bologna en Pavia, ontving cadeau's; aan het hof van de koning van Napels, leraar van de kroonprins en was vaak ambassadeur), Porcellio (geboren 1406, historiograaf voor de huurlingenleider Malatesta en de koning van Napels, vagebond humanist); Filelfo (1398 – 1481, professor in welsprekendheid aan de universiteit van Padua, gaf les in Venetië, secretaris aan het keizerlijke hof in Constantinopel en in een Byzantijns legaat aan de sultan en de koningen van Hongarije en Polen, gaf les in Venetië, professor in welsprekendheid in Bologna en Florence, ontving cadeau's, professor in welsprekendheid in Rome, stierf in armoede in Florence), Pontano (1426 – 1503, aan het hof van Napels: secretaris, ambassadeur, leraar). - Prelaten: Bessarion (1403 – 1472, Grieks aartsbisschop van Nicea, bekeerd tot het katholicisme aan de hofraad van Florence, kardinaal), Enea Silvio Piccolomini (1405 – 1464, secretaris aan de Weense keizerlijke kanselarij, bisschop, kardinaal, paus), Marco Musuro (gest. 1517, professor welsprekendheid in Padua, assistent van de drukker Manuzio, bisschop van Nocera), Bembo (1470 – 1547, aan het hof van Ferrara en Urbino, apostolisch secretaris, kardinaal), Sadoletto (1477 – 1547, apostolisch secretaris, bisschop, kardinaal), Aleander (1480 – 1542, professor welsprekendheid in Parijs, bibliothecaris van het Vaticaan, apostolisch nuntius voor Duitsland, aartsbisschop, kardinaal). – Monniken: Luigi Marsili (1330 – 1394, Augustiniaan), Ambrogio Traversari (na 1431 hoofd van de Camaldolese orde).

2. Eruditie, beroemdheid en stijlbeheersing.

De professe van de groep humanisten kwam voort uit de diplomatieke en administratieve behoeften van de vroegkapitalistische steden en vorstendommen. Florence, waarvan de gemeentelijke instellingen in de dertiende eeuw bekend stonden als de beste plekken voor notarissen om een hogere opleiding te krijgen, werd in de vijftiende eeuw het centrum van het humanisme. Van 1375 tot 1466 had Florence zeven kanseliers: vijf van hen – Salutati, Lionardo Bruni, Carlo Marsuppini, Poggio en Benedetto Accolti – waren zeer beroemde humanisten. Het feit echter, dat overal in Italië de humanistische instellingen in sinecures veranderden en de ambtenaren in letterkundigen, geeft aan dat door anderen in de oorspronkelijke behoeften werd voorzien, maar dan op een minder vitale wijze. In de sociale evolutie is te zien dat door groeiende welvaart vaak gelijksoortige processen optreden. In het geval van de humanisten ging het verlangen naar aanzien een rol spelen – prestige, dat in de politiek soms even belangrijk was als efficiëntie bij het ambtelijke werk. De politiek secretaris en ambassadeur was verplicht om het aanzien van zijn werkgever te vergroten en deze secundaire functie werd gaandeweg het belangrijkste. Aangezien de ambtenaar werkte met zijn pen, zijn tong en zijn hersens, was het aanzien dat hij kon geven, gebaseerd op zijn stijl, zijn welsprekendheid en zijn vermogen om te leren. Natuurlijk leverde de klassieke oudheid de literaire modellen en de bronnen en de inhoud van deze eruditie. Hieruit vloeide voort dat stijlbeheersing, leervermogen en prestige de beroepsmatige idealen werden van de humanisten. De embryonale fase van deze idealen ligt besloten in een passage in Giovanni Villani's kroniek van een dertiende-eeuwse ambtenaar. Er staat: Brunetto Latini, de kanselier van Florence 'was de eerste die de Florentijnen de grondbeginselen van welsprekendheid leerde en hen deze vaardigheid bijbracht en de kennis overbracht van hoe onze republiek te besturen volgens de kunst van de politiek'. Zowel Latini als Villani behoren nog steeds eerder tot de middeleeuwen dan tot de moderne tijd. Latini was een halve eeuw voor Dante ter wereld gekomen; zijn Latijnse taalgebruik is nog volslagen middeleeuws en

zijn encyclopedieën belichamen het leerproces van de scholasten. Villani, de tijdgenoot van Petrarca, is een koopman en is, als gevolg daarvan, nauwelijks beroerd door de geest van het humanisme. Toch prijst hij de laatmiddeleeuwse stadsklerk als pionier van het wereldse leren en van de welsprekendheid: twee van de drie idealen die we analyseren komen reeds met deze stem uit het allereerste begin van het moderne tijdperk naar voren. De ambtenaren werden een eeuw later tot humanisten, toen ze de ambtelijke taken, nog benadrukt in Villani, naar de achtergrond wegdrukten, achter hun functie als verspreiders van roem. De humanisten, die gedurende de Renaissance de burelen van de Katholieke kerk en die van de Italiaanse prinses en steden bevolkten, wilden zo weinig als mogelijk van doen hebben met de ambtelijke werkzaamheden. De meeste van hen, uitgezonderd natuurlijk de Florentijnse kanseliers, werden voornamelijk in dienst genomen om zich te presenteren als officieel redenaar, ambassadeur en auteur van opgedofte diplomatieke verslagen. Er waren nu eenmaal andere klerken, die geoefend waren in burgerlijk of kerkelijk recht, die het echte ambtelijke werk deden. De humanisten keken echter neer op de juristen vanwege hun gebrek aan welsprekendheid en ze waren tegelijkertijd jaloers op hen vanwege hun hogere inkomens en de grotere invloed die ze hadden. Toen de problemen van de ambtenarij groter werden onder de druk van het opkomende kapitalisme, verdwenen de ambtenaren die zich louter publiek presenteerden en hun plaats werd in de laat zestiende eeuw wederom ingenomen door juristen.

De sociologische redenen voor het feit dat de ambtenaren klassieke auteurs als literair model gebruikten, is hierboven aangegeven.

We herhalen de data van de ambtenaren en de auteurs die genoemd zijn: Giovanni Villani's kroniek is gedateerd rond 1345, Rienzi 1313 – 1354, Petrarca 1304 – 1374.

-Over de reputatie van de Florentijnse notarissen, de kanseliers van Florence 1375 – 1466 en Villani's oordeel over Latini, zie Georg Voigt: opere cit. I, 392.

-Toen, in 1392, Petrarca, die vaak een tijdelijk dienstverband had als ambtelijk ambassadeur, eens een vaste functie nastreefde als apostolisch secretaris, moest hij op pauselijk-zakelijke wijze zich een onderzoek laten welgevalen. Aangezien men zijn Ciceroniaanse stijl te pompeus vond, werd hij niet aangenomen. (Zie verder *ibid.* II, 4). Het feit dat Petrarca de aanstelling niet kreeg, lijkt erop te wijzen dat de humanistische idealen hun herkomst ergens anders vandaan hebben dan de ambtenarij en dat dit op dit terrein pas later is binnengedrongen. Feitelijk is het ook zo dat de uitoefening van het beroep van ambtenaar altijd en overal van zeer conservatieve aard is. De nieuwe, specifiek humanistische stijl werd daarom ook voor het eerst toegepast door mannen als Petrarca en Boccaccio, die geen gewone ambtenaren met een vaste aanstelling waren. Toch is het zo dat zij in nauw contact stonden met ambtenaren, zij kregen ook nog eens als eersten waardering van ambtenaren voor hun literaire vaardigheid en de wereldse lessen die ze getrokken hadden binnen de moderne beschaving. In 1358, zes jaar na de mislukte kandidatuur van Petrarca, kreeg Zanobi da Strada, als de eerste ware humanist, een vaste dienstbetrekking in de pauselijke kanselarij. Zanobi was een gewezen leraar Latijn in Florence en politiek secretaris van de koning van Napels voordat hij eerste griffier werd van de paus. Coluccio Salutati, een bewonderaar van Petrarca, trad toe tot de stedelijke ambtenarij van Florence na het volgen van een juridische opleiding in 1373.

De vaardigheden van de humanistische secretarissen waren ook benodigd voor de humanisten die zich ontwikkeld hadden tot vrije letterkundigen. In alle periodes waarin schrijvers of kunstenaars nog niet kunnen terugvallen op een groot publiek, maar wel op individuele beschermheren, heeft de beschermeling de sociologische functie om het aanzien van zijn beschermer te vergroten. De schrijver-humanist werd onderhouden door een prins, een paus, een stedelijk tiran, of een bankier. Hoe indrukwekkender hetgeen wat hij schreef was en hoe beroemder hij werd, hoe meer roem voor de beschermheer het tot gevolg had. In sociologisch opzicht waren de schrijver-humanisten voornamelijk 'verspreiders van roem': ze droegen er nauwlettend zorg voor dat ze zich in hun werken via hun dedicaties van deze taak bekwaamden. De humanistische professoren, leraren en uiteindelijk de mensen die op scholen werkten, zijn niet meer dan een noodzakelijke consequentie van deze ontwikkeling; wanneer een bijzondere groep van professionele verspreiders van roem het intellectuele leiderschap van het tijdperk heeft gemonopoliseerd en het begaafde, jonge mensen aantrekt, moeten er vroeg of laat wel leraren opduiken die opleiden tot dit beroep en zullen tevens de betere kringen de behoefte voelen om ook hun kinderen bekend te maken met deze nieuwe tijdgeest. Al met al zijn stijlbeheersing, eruditie en beroemdheid de specifieke beroepsmatige idealen van het humanisme in al zijn variëteiten en kennelijk zijn de secretariële burelen de voedingsbodem van waaruit deze voortkwamen.

Onder de humanisten waren ook volgelingen van diverse soorten filosofie, hoewel er Platonisten en Aristotelianen, idealisten en Epicuristische materialisten, orthodoxe Katholieken, een aantal bewonderaars van de Kabbala, en vele onreligieuze vrijdenkers, pornografen en hogelijk morele familiemensen waren: zij allen deelden de drie idealen van beroemdheid, stijlbeheersing en klassieke eruditie. En dit was het enige waarin zij overeenstemden -en, natuurlijk, in de hoogachting voor de klassieke oudheid. De drie beroepsmatige idealen van het humanisme dienen daarom meer in detail besproken te worden. Hoewel stijlbeheersing het fundamentele element vormt van deze triade, zullen we beginnen met de analyse van eruditie, aangezien dit vergelijkenderwijs de doelstellingen van de wetenschap het meest benadert. De verschillen tussen verschijnselen die het meest op elkaar lijken zijn meestal het meest leerzaam.

3. Het nut van kennis en trots over het kenvermogen

Kennis wordt door de mensheid gewaardeerd om twee redenen. Ten eerste is kennis, in veel gevallen, nuttig in biologisch opzicht. Degene die weet waar voedsel gevonden kan worden is, biologisch gezien, superieur aan de man die niet over deze kennis beschikt. Aangezien men kennis moet hebben van de oorzaken om de gewenste resultaten te kunnen boeken, is dit biologische voordeel vooral van toepassing op kennis over oorzaken en natuurkundige wetten, dat wil zeggen van verschijnselen die bij herhaling kunnen optreden. Nog nauwlettender beschouwd, impliceert bovenstaande beschrijving al een regelmatig verband tussen een aanzienlijk aantal feiten. Hij die de leefomgeving kent van een eetbare plant, weet dat op een locatie met bepaalde eigenschappen altijd, of regelmatig, bepaalde objecten te vinden zijn die, indien ze gegeten worden, de honger doen stillen. Het is geen enkelvoudig feit, maar een terugkerend verband van diverse verschijnselen die bekend is en die nuttig blijkt te zijn voor hem. Deze soort van kennis speelt een doorslaggevende rol bij

iedere economische handeling, in de technologie en alle vormen van handwerk en, het moge duidelijk zijn, het is de biologische basis en economische bakermat van wetenschap. Een man die zich gesteld ziet voor de taak om een lading te hijsen, en die daarop de wet van de hefboomwerking bestudeert, kan gezien worden als het archetypische van de wetenschapper. Zoals Bacon al verkondigde, is kennis macht: het stelt de mens in staat om de natuur te beheersen. Aangezien het beheersen van processen gebaseerd is op het vermogen om deze te voorspellen, en aangezien alle handelingen gericht zijn op de toekomst, neigt de wetenschappelijke kennis ernaar om te verwijzen naar de toekomst. In ieder geval is het gericht op het verkrijgen van algemene uitspraken. Universele implicaties zijn er de passende logische uitdrukkingsvormen van: altijd, onder bepaalde omstandigheden, A, worden gerealiseerd, bepaalde verschijnselen, B, treden op.

De mens is een sociaal dier. Het is daarom een logisch gevolg dat de man die beschikt over nuttige kennis, sociale waardering verkrijgt, net zoals de sterken hoger gewaardeerd worden dan de zwakken, de handigste krijgt meer waardering dan de onhandige. Het is opmerkelijk echter dat ook kennis over losstaande feiten, die van geen enkel nut is, toch tot sociale waardering en een gevoel van trots kunnen leiden. De herkomst van deze trots stelt ons voor een probleem. Het is niet de welbekende sublimatie van waarden waar we hieraan denken. Het is eerder zo dat activiteiten, die van oorsprong gewaardeerd worden louter op grond van hun bruikbaarheid, later vanzelf waardevol worden. Op deze wijze, op een hoger cultureel niveau, werd wetenschappelijk onderzoek naar oorzaken gewaardeerd als doel op zich. Deze sublimatie is in psychologisch opzicht niet alleen begrijpelijk, maar is in zekere mate ook onontbeerlijk. Vele abstracte theorieën, die ontwikkeld zijn zonder oog voor een of ander doel, vonden pas later hun praktische toepassing; er is dus geen garantie op tevredenheid, zelfs niet vanuit de alledaagse maatschappelijke behoeften, tenzij wetenschap, dat wil zeggen: kennis van oorzaken en wetmatigheden, erkend wordt als waardevol in zichzelf. Dit alles is welbekend en behoeft geen nadere uitleg. Aan de andere kant stelt het ons voor een probleem, namelijk hoe het kan dat zoveel mensen er trots op zijn dat ze kennis hebben van losstaande feiten die onbekend zijn aan anderen. Waarom is het dan dat historici die deskundig zijn in meerdere onderwerpen verwaand zijn? Wie ooit ruziënde geleerden heeft geobserveerd en de ijver waarmee zij ernaar streven om zichzelf vrij te pleiten van de verdenking over een of andere onbelangrijke onwetendheid zal er niet over twifelen dat trots op het gebied van kennis een vreemdsoortig krachtig motief kan zijn binnen het menselijke gedrag.

Dit motief is niet beperkt tot de geleerden van geleerden. Anders zou het niet te verklaren zijn waarom kruiswoordpuzzels, quizzen, en vergelijkbare kansen om iemands kennis over volslagen nutteloze details ten toon te spreiden zich mogen verheugen in een zo grote populariteit. Ongetwijfeld speelt een sociaal motief een rol in deze aantrekkelijkheid. Wanneer iemand slaagt voor een dergelijke test, wordt men beschouwd als 'ontwikkeld' en de onderste lagen van de bevolking worden gekenmerkt door een gebrek aan opleiding: niemand wenst aangezien te worden voor een van hen. Maar achter dit bijkomende motief verschijnt het oorspronkelijke probleem opnieuw. Waarom is het dat in alle beschaafde landen de vermeerdering van kennis, zonder enige verwijzing naar enige praktische behoefte, gezien wordt als een aspect van een hogere ontwikkeling dat tevens bepaalde sociale privileges met zich meebrengt? Ongetwijfeld is het zo dat ieder feit soms een opstapje kan vormen naar latere kennis van oorzaken; er is geen detail dat zo onbelangrijk is

dat deze mogelijkheid ooit op voorhand kan worden uitgesloten. De mogelijkheid is echter te indirect om als verklaring te kunnen dienen waarom eruditie beschouwd wordt als een waarde.

Wat is, bijvoorbeeld, het nut van het kennen van de namen van zeldzame en ver van ons afstaande objecten? Spelen ideeën uit de oertijd hier een rol? Primitieve samenlevingen geloven in de magie van woorden en zijn ervan overtuigd dat dingen beïnvloed kunnen worden door hun namen uit te spreken. Voordat technologie zich had afgescheiden van de magie, kon de kennis van namen daarom beschouwd worden als even bruikbaar als kennis van oorzaken. De medicijnman moest zelfs de meest geheime namen kennen: hij moest een speciale training volgen, zijn beroep was waarschijnlijk het eerste dat bestond, en hij en zijn collega's vormden de eerste bevoorrechte groep in de menselijke samenleving. De overeenkomst tussen een moderne deelnemer aan een 'quiz' die trots is dat hij de namen van de negen muzen kent, een humanist uit de Renaissance en een medicijnman die gelooft in de magie van woorden kan oppervlakkig lijken. Toch is eergevoel op grond van kennis in sociologisch opzicht een primitieve eigenschap en in psychologische zin kinderachtig. Het komt hoogstwaarschijnlijk voort uit het feit dat kinderen zowel zwak als onwetend zijn en opkijken naar hun vader, die hen niet alleen beschermt, maar hen ook dingen leert. Aan hem schrijven ze zowel kracht als kennis toe, maar dan in overtreffende trap. Alle kinderen willen zijn zoals de vader; ze willen volwassen zijn en, werkelijk, het tonen van kennis bewijst even goed dat men volwassen is, als het bewijzen van je kracht. Deze drijfveer komt in het bijzonder naar voren bij kinderen die er trots op zijn dat ze de feiten kennen rondom geboorte en voortplanting. Het infantiele verlangen om net als de vader volwassen te zijn levert echter de beste, om niet te zeggen de enige, verklaring voor het opmerkelijke fenomeen dat zelfs volslagen overbodige kennis door de mens gewaardeerd wordt. Alle mannen zijn kinderen geweest en hebben ooit opgekeken naar hun vaders.

In vele gevallen vormt de relatie van de mens ten opzichte van zijn idealen en autoriteiten een weerspiegeling van de relatie van het kind ten opzichte van de volwassene en de vader in het bijzonder. Goden worden altijd voorgesteld als superieur aan de mens, zowel voor wat betreft kracht als kennis. In de monotheïstische religies wordt alwetendheid, evenals almacht, toegeschreven aan de goddelijkheid. Dezelfde eigenschappen verschijnen onder de beroepsmatige idealen van enkele van de meest oude beroepen. De medicijnman, de priester, en, na de uitvinding van het schrift, de schrijver (zoals in het oude Egypte) beweerden allen te beschikken over superieure kennis. Aangezien men in primitieve samenlevingen er nog steeds van uitgaat dat iedere vorm van kennis ook toegepast kan worden voor magie, is het nut van kennis en het hieraan verbonden eergevoel niet los van elkaar te zien in het geval van de medicijnman. De wijsheid van de priester kan ook van oorsprong gebruikt zijn voor magische doeleinden. Met de schrijver ligt de zaak anders. De wereldlijke schrijvers in het oude Egypte hadden niets van doen met magie en maakten zich nuttig op het gebied van openbaar bestuur en in het bestuur van de grote landgoederen. Zowel de priesters als de schrijvers waren echter vooraanstaande groepen. Ze waren als gevolg daarvan in de positie om af te zien van praktische bezigheden en baseerden hun aanspraak op sociaal aanzien meer op de superioriteit van hun kennis dan op het nut ervan: de Egyptische schrijvers in het bijzonder waren buitengewoon trots op het feit dat ze meer wisten dan de onwetende gewone mensen, zoals duidelijk wordt uit de stelregels van de schrijver Duauf aan zijn zoon Pepi. Tezamen met de medicijnman zijn de priester en de

wereldlijke schrijver de oudste geleerden. In de voorwetenschappelijke beschavingen komt bijna alle nuttige kennis bijna uitsluitend naar voren in de lagere standen van de maatschappij, namelijk onder de geminachte handwerkslieden, in de vorm van technologische vaardigheid,. Het is een opmerkelijk verschijnsel, maar er kan nauwelijks aan getwijfeld worden dat sociaal aanzien op grond van louter de hoeveelheid kennis ouder is dan het aanzien op grond van haar bruikbaarheid: geleerdheid is ouder dan wetenschap.

Egyptische schrijvers, trots op hun kennis vgl. A. Erman: Ägypten und ägyptisches Leben in Altertum uitg. H. Ranke, Tübingen 1923, pag. 374 e.v., 443, 448; het neerkijken op kunstenaars en handwerkslieden ibid. 504, 533.

Geleerden zijn er trots op om zoveel feiten als mogelijk te kennen. In de theoretische literatuur uit het voorwetenschappelijke tijdperk bestaat daarom een neiging om los van elkaar staande details te verzamelen. Zodoende zijn de verzamelde werken en encyclopedieën tot stand gekomen die zo typerend zijn voor de middeleeuwse scholastiek en alle priesterlijke geleerdheid wanneer zij zich richten op wereldse onderwerpen. Het wetenschappelijk verbinden van feiten op grond van algemene gevolgtrekkingen is in de tijd van de scholastiek nog onbekend. Zelfs vandaag de dag overheerst deze voorwetenschappelijke vorm van theoretische activiteit nog in werken die hun inhoud op alfabetische wijze rangschikken. De Nouveau Petit Larousse Illustré, het meest populaire Franse woordenboek, geeft bijvoorbeeld definities van alle woorden. Onder het hoofd 'mer' wordt uitgelegd dat de zee 'een enorme ophoping van zout water is dat het grootste deel van de aardbol bedekt'. Onder het hoofd 'mère' staat er dat een moeder 'een vrouw is die een of meerdere kinderen ter wereld heeft gebracht'. Hoewel dergelijke lemma's uit woordenboeken ons bekend zijn, is het nuttig om te vragen naar het doel ervan. Het is

duidelijk dat de definities die gegeven zijn, zo goed als nutteloos zijn, aangezien iedere Fransman de betekenis kent van beide trefwoorden en niet-Fransen die deze niet kennen, zullen de Franse definities al helemaal niet begrijpen. Waar komen zij dan vandaan? De verslaafdheid aan het geven van exacte definities zou wijzen op een terugkeer van de scholastieke geest. Maar de zin die de tweede definitie zou moeten weergeven, verwijst duidelijk naar het humanisme als historische bron voor de gehanteerde methode: 'Agripinna', was, volgens het woordenboek 'de moeder van Nero'. In voorwetenschappelijke beschavingen leerden de geleerden in wording op deze wijze wat een moeder is. Zelfs na de opkomst van de wetenschap overleefde op diverse terreinen de denkwijze van de scholastiek en het humanisme, in het bijzonder in het onderwijs.

Er is gekozen voor een Frans woordenboek als voorbeeld, aangezien de humanistische denkwijze juist in het Franse onderwijs bijzonder sterk is. -Onze opmerkingen hadden niet tot doel om te pleiten voor het praktische nut als het enige doel van het onderwijs. Zoals hierboven al gezegd, zou dit doel zelfs niet volstaan in de voornamelijk intellectuele opleiding van wetenschappers. Daarnaast is het zo dat onderwijs altijd minstens zoveel gericht is op de ontwikkeling van emotionele patronen als op het opleiden van technici en theoretici. Met name de verdedigers van het humanistische onderwijs hebben altijd de nadruk gelegd op emotionele en esthetische waarden: de klassieke cultuur is verbonden

met de westerse religie, literatuur en kunst via onlosmakelijke verbintenissen. Onze taak hier is echter niet om onderwijsdoelen te bespreken, maar om sociologische feiten te beschrijven en de intellectuele handel en wandel van wetenschap en geleerdheid te vergelijken.

Wat niet over het hoofd gezien moet worden, is een opmerkelijke relatie ten opzichte van de tijd. Wetenschap komt voort uit de behoefte aan actie en actie verwijst naar de toekomst. De wetenschapper, die voornamelijk geïnteresseerd is in zich herhalende ketens van gebeurtenissen, streeft ernaar te voorspellen wat er gebeurt wanneer zich bepaalde omstandigheden voordoen: hij probeert de regelmatigheden die zich in het verleden voordeden te extrapoleren naar de toekomst. De geleerde, aan de andere kant, is voornamelijk geïnteresseerd in het verleden. Feitelijke kennis is gebaseerd op ervaring en traditie, dat wil zeggen: een herinnering aan afgelopen gebeurtenissen. Wanneer de geleerde er trots op is dat hij zoveel mogelijk los van elkaar staande feiten kent, moet hij zich onvermijdelijk richten naar de grote vergaarbak van feiten: het verleden. Geschiedenis, archeologie, filologie zijn daarom de kenmerkende gebieden van de geleerdheid. Daaruit komt een opmerkelijk verschil tussen wetenschap en geleerdheid voort. Wetenschappelijke ambitie wordt regelmatig in verband gebracht met progressieve ideeën. Hoe meer nadruk de wetenschapper legt op processen en hoe meer hij, zoals Francis Bacon dat ook deed, de wetenschap beschouwde als een middel om gebeurtenissen te beheersen en te veranderen, hoe meer de wetenschap zich ontwikkelt tot een stuk gereedschap van de vooruitgang.

Soms was wetenschap zelfs een werktuig van een revolutie, en sinds kort wordt het ook zo gezien. Eruditie en geleerdheid zijn, aan de andere kant, door en door conservatief. Dit wordt al vroeg duidelijk bij de oudste vertegenwoordigers van de beroepsmatige geleerdheid: de medicijnman, de priester-geleerde, de Egyptische en Babylonische schrijvers, zij waren allen bewaarders van de traditie. Net zoals het trots zijn op kennis ouder is dan de waardering van de bruikbaarheid ervan, zo lijkt het in de sociale ontwikkeling van kennis zo te zijn dat de neiging tot conservatisme voorafgaat aan progressiviteit. Beide verschijnselen komen voort uit het splitsen van de samenleving in subgroepen. Het aanleren en het behouden van de traditie zijn specifieke idealen van een bepaalde, kleine hoeveelheid, beroepsgroepen. Voor de samenleving als geheel zijn procesmatigheid, bruikbaarheid van kennis en vooruitgang belangrijker. De historische ontwikkeling is echter eerder gedetermineerd door interactie van sociale subgroepen, dan door de belangen van zoiets abstracts als het geheel van de samenleving.

In het geval van het humanisme uit de renaissance valt de neiging van geleerden om terug te blikken samen met bepaalde progressieve verlangens van de opkomende middenklasse. De burgers waren geneigd om zich af te keren van het feodale verleden; ze waren echter onwetend en nog niet in staat om op eigen houtje hun problemen op een intellectuele manier op te lossen. De geleerden, op hun beurt, blikten terug op de klassieke oudheid. Toch had deze retrospectieve wijze van leren van de geleerden iets te bieden aan de burgers. Zoals we al eerder aangaven, ontstond het verband tussen deze twee ogenschijnlijk tegengestelde neigingen, doordat zowel de klassieke als de vroegkapitalistische beschavingen een wereldlijk en stedelijk karakter hadden. Zodoende nam de geboorte van de nieuwe stedelijke cultuur in intellectueel opzicht de vorm aan van een 'renaissance' en een 'heropleving'. De heropleving van het leren komt 'reactionair' over wanneer we alleen

kijken naar de woorden van de humanisten: het verwijst naar de toekomst voor zover het uitdrukking geeft aan de culturele verlangens van de middenklasse -waar, uiteindelijk, de humanisten zelf toe behoorden. De technische vereisten van nijverheid en handel bleken op den duur echter sterker dan de beroepsmatige idealen van enkele geleerde beambten en letterkundigen: het humanisme taande en de geleerdheid werd in de zeventiende eeuw verdrongen door de wetenschap.

4. De humanistische eruditie

Nadat we de typische kenmerken van de geleerdheid in het algemeen besproken hebben, is het gemakkelijk om deze specifiek terug te vinden in het humanisme van de renaissance. Aangezien we geïnteresseerd zijn in de sociologische bronnen, zullen we ons voornamelijk beperken tot de veertiende en vijftiende eeuw. Bij de humanist komt het eergevoel over kennis tot uitdrukking door een diepe verachting voor de niet-geleerden. Petrarca zou liever niet begrepen willen worden dan verheerlijkt te worden door de massa; hij legt uit dat het een schande is voor de intellectuelen om geëerd te worden door het gepeupel. Coluccio Salutati, de kanselier van Florence, (1331 – 1406) wijst erop dat kennis en welsprekendheid de mens onderscheidt van het dier en het onderscheidt de mens van de mens; in dit opzicht is de afstand tussen mens en mens echter zelfs groter dan tussen mens en dier. De termen die Salutati gebruikt -wijsheid, welsprekendheid, intelligentie- zijn overduidelijk bedoeld om de humanist te kenschetsen en dientengevolge is de geleerde, in zijn opvatting, hoger verheven boven de niet-humanist dan de mens verheven is boven het dier.

Petrarca, epist. famil. Xiv, 2 (ed. Fracasetti vol. I, 279); vgl. *ibid.* I, 7 (vol. I, 63). – Salutati, *Epistolario*, ed. F. Novati in *Istituto Storico Ital.*, *Fonti* 15-18, I, 77 en 79, II, 204.

Het contrast tussen de theoretische doelstellingen van het humanisme en dat van de wetenschap komt zeer helder naar voren in de neiging van de vroege humanisten om brokjes kennis zonder theoretisch verband te vergaren. Zo schreef Petrarca 'Over dingen om te onthouden' en 'Over beroemde mensen', Boccaccio over 'De genealogie van de heidense goden', over 'De wederwaardigheden van beroemde mensen', over 'Beroemde vrouwen', over 'Bergen, bossen en rivieren'. In de voornamelijk opsommende methode stemmen deze compilaties overeen met de vele 'summae' van de scholastieken en, in het bijzonder, met de laat-middeleeuwse cyclopaedia's voor leken, zoals de *Trésor* van Brunetto Latini. Het enige verschil is dat de feiten uit de humanistische compilaties afkomstig waren van een aanzienlijk grotere hoeveelheid klassieke auteurs en dat zij het middeleeuwse Latijn vervingen door een Ciceroniaanse stijl. Deze half-middeleeuwse compilaties ontwikkelen zich in de vijftiende eeuw enerzijds tot essays zoals Poggio's *Over de Wisselvalligheden van het Lot* en *Over de Ellende van Prinsen* en anderzijds tot geleerde archeologische encyclopedieën, zoals Biondo's *Roma Instaurata*, *Roma Triumphans* en *Italia Illustrata*, die de voorlopers waren van de moderne handboeken van de klassieke archeologie. Rafael Volaterramus schreef zelfs in 1506 nog *cyclopaedia*, de *Commentarii Urbani*, in een poging het geheel van de humanistische kennis te omvatten in drie delen, getiteld geografie, antropologie en filologie. Het werk van Volaterramus verschilt van een moderne

encyclopedie door de afwezigheid van wetenschappelijke kritiek en een alfabetische ordening, het verschilt van de middeleeuwse cyclopaedia voor leken door het feit dat het op overvloedige wijze de klassieke oudheid ophemelt. Verzamelingen van biografieën en lijsten met beroemdheden komen zeer veel voor in de literatuur van de renaissance. Daaronder bevinden zich diverse collecties van beroemde vrouwen en een vreemdsoortig werk als Manetti's zes boeken Over beroemde lang levende personen (c. 1450), waarin de levens van 'alle' beroemdheden beschreven staan die de leeftijd van zestig bereikten, van Adam tot de humanist Nicoli. In de gehele humanistische literatuur, van Petrarca tot aan het begin van de zestiende eeuw, is de tendens tot het verzamelen van curiositeiten zichtbaar.

De encyclopedie van Volterrano werd in brede kring gelezen. De Catalogue of Printed Books van the British Museum noemt zeven Latijnse edities en één Italiaanse vertaling tussen 1506 en 1603. – Over verzamelingen van biografieën, vgl. Edgar Zilsel: Die Entstehung des Geniebegriffes, Tübingen 1926, pag. 159 – 175. Verzamelingen van curiositeiten: Domenico di Bandino d'Arezzo: Fons memorabilium universi (ca. 1370); Gulilelmo Pastrengo (een vriend van Petrarca): De originibus rerum (gedrukt in Venetië 1547; richt zich op uitvinders, oprichters van steden, klassieke ambtelijke burelen en namen, etc.); Polydorus Vergilius: De rerum inventoribus, Venetië 1499 (gaat over het verhoudingsgewijs geringe aantal technische uitvinders, maar doet verslag van de ontwikkeling van het schrift, huwelijk, prostitutie, diverse sekten, etc. Het bestaat voor het grootste deel uit fantasievolle verhalen en mythes die zonder enige vorm van kritiek zijn verzameld. Het verscheen van 1499 tot 1680 in minstens 20 Latijnse edities en 12 vertalingen); De rerum et artium inventoribus (een gedicht) (c. 1560); Alexander Sardinus: De rerum inventoribus (bedoeld om de lacunes op te vullen van het werk van Polydorus Vergilius); Pierio Valeriano (d. 1558): De infelicitate litteratorum (gedrukt in 1620; een verzameling van biografieën van 'ongelukkige' letterkundigen). –

Naslagwerken, encyclopedieën en tabellen zijn ook in de moderne wetenschap nodig. Ze worden echter niet beschouwd als de ware verworvenheden van wetenschap, ze bevatten slechts het materiaal op basis waarvan de wetenschappelijke structuren gevormd worden. Aan de andere kant lijkt een aanzienlijk deel van de humanistische literatuur op van die lukrake verzamelingen van materiaal, tamelijk ondeugdelijk bijeengeraapt, terwijl wetenschappelijke toelichtingen ontbreken. De tekortkomingen van het humanisme worden het best geïllustreerd door een vergelijking met een hedendaagse pionier die uit het werkelijk wetenschappelijke hout is gesneden. In 1554 noemt Niccolò Tartaglia de regel voor de oplossing van vergelijkingen tot de derde macht, die door hem werd ontdekt. Hij vertelt hoe hij, gelukkig, de methode vond nadat een rivaal hem tijdens een wiskundige competitie confronteerde met diverse problemen die leidden tot derdemachtsvergelijkingen. Wanneer hij de regel niet ontdekt had, zou hem dat verweten worden door 'de onwetende massa maar beslist niet door intelligente mensen'. Want, zoals hij hieraan toevoegt, 'één bepaald geheim maken een man nog niet tot een wetenschapper, omdat wetenschap zich bezighoudt met algemene onderwerpen, eerder dan met bijzondere onderwerpen; het aantal bijzondere onderwerpen is oneindig en het is derhalve niet mogelijk om van alle kennis te nemen'. Dit is de stem van een representant van het ware moderne tijdperk. Zo vanzelfsprekend als Tartaglia's opmerking ook klinkt voor ons, toch zal men in geen enkel werk van de totale hoeveelheid humanisten een vergelijkbare opmerking tegenkomen. Veel te trots op hun eruditie om zelfs maar de kleinste snipper aan kennis als onbelangrijk te

beschouwen, ontbeerden ze net als de middeleeuwse scholastici enig benul van het verschil tussen vruchtbare inzichten en dorre kennis. Dit is een beslissend verschil tussen het humanisme en wetenschap. Humanisme, en alle voorwetenschappelijke geleerdheid, waardeert louter de hoeveelheid kennis; wetenschappers waarderen kennis alleen, wanneer het resulteert in verdere toename van kennis. In het geval van Tartaglia draait het om de vraag naar een algemene wiskundige regel, maar uit ditzelfde verlangen om kennis

functioneel te maken en vrucht te laten dragen, komen ook Galileo's algemene natuurkundige wetten voort. Overigens was Tartaglia een van de voorgangers van Galileo op het gebied van het onderzoek naar mechanische wetten. Hij was, natuurlijk, niet een humanist, maar hij schreef in de Venetiaanse landstaal en behoorde meer tot de handwerkers. Deze buitengewone man was een wiskundeleraar die zichzelf het vak eigen had gemaakt, die wiskundig advies verkocht aan kanonnières en architecten, voor tien cent per vraag, en was genoodzaakt om te procederen tegen zijn klanten toen ze hem een versleten mantel gaven in plaats van de afgesproken vergoeding voor zijn lessen over Euclides.

Tartaglia over de bijzondere thema's die in wetenschappelijk opzicht betekenisloos zijn *Quesiti et inventioni diversi IX, 25* (Venetië 1554 fol 106 v.); 'tien cent (scudi) per vraag' *ibid. III, 10* (fol. 42 r.); de versleten mantel *Travagliata inventionione, Venetië 1551, appendix: terzo ragiomento* (sig. F ij v.).

De voornamelijk cumulatieve en numerieke methode van het humanisme komt ook tot uiting op andere gebieden. Zelfs in die werken die niet louter compilaties zijn, zijn altijd overbodige referenties te vinden naar klassieke auteurs. Kennelijk namen de geleerden uit de renaissance iedere gelegenheid te baat om hun kennis van de klassieken ten toon te spreiden. Door te citeren won de reputatie van een geleerde aan faam. In een contemporair verslag over het eerste college door Carlo Marsupini, de latere kanselier, aan de universiteit van Florence, wordt uitvoerig lof over hem gesproken omdat 'er geen Griekse of Romeinse auteur was die hij niet citeerde'. Hiermee, voegt de biograaf eraan toe, 'toonde hij met verve aan hoe goed zijn geheugen was'. De nadruk op het geheugen is belangrijk. De officiële toespraken die politieke schrijvers verplicht waren te houden bij gebeurtenissen, zoals prinselijke bruiloften, kroningen en diplomatieke missies, dienden uit het hoofd gehouden te worden. Anders zou het niet passend zijn bij de feestelijke gebeurtenis en zouden de sprekers in gebreke blijven bij het vestigen van een goede naam voor de werkgever. Een goed geheugen behoorde daarom tot de beroepsmatige benodigdheden van een humanist. Vanaf de veertiende eeuw, toen Petrarca een hoofdstuk van zijn boek *De remediis utriusque fortunae* wijdde aan een verheerlijking van een goed geheugen, werd een goed geheugen keer op keer genoemd wanneer de voortreffelijke eigenschappen van een beroemde auteur werden opgesomd. Voor wetenschappers is een goed geheugen ook bruikbaar; toch zou het in een wetenschappelijk tijdperk nooit genoemd worden als kenmerk van een goede wetenschapper. Leonardo da Vinci, die niet een humanist was, maar een kunstenaar- werktuigbouwkundige, dat wil zeggen een superieure vakman, gaf al in de vijftiende eeuw blijk van de wetenschappelijke houding ten aanzien van het geheugen: 'Wie dan ook een beroep doet op autoriteit', zegt hij, 'doet niet een beroep op zijn intellect,

maar op zijn geheugen'. Galileo en Descartes dreven ook de spot met de humanistische hoogachting voor het geheugen en legden, in contrast hiermee, de nadruk op causale redenerie en wiskundige bewijsvoering.

Het verslag over Marsuppini in Vespasiano da Bisticci: *Vite di uomini illustri del secolo XV*; Petrarca's hoofdstuk over het geheugen in *De remediis utriusque fortunae* I,8; Leonardo over de tegenstelling tussen intellect en geheugen ; vergelijkbare citaten in Galileo en Descartes vgl. hieronder, pag. 42 kwaliteiten van auteurs van aanzien werden veelal opgesomd. Voorbeelden: Boccaccio, eulogie van Petrarca (gepubliceerd in Petrarca, *De remediis*, Rotterdam 1649, aan het begin): Petrarca onderscheidde zich door zijn 'aangeboren gaven (ingenium) en zijn geheugen'; Boccaccio, *Opere volg*, Florence 1833, XV, 49: Dante onderscheidde zich door zijn 'bekwaamheid, geheugen, intellect, aangeboren gaven (ingegno) en inventiviteit'; Alberti, *Opusc. Mor.*, uitg. Bartoli Venetië 1568 pag. 160: auteurs met eminentie 'geheugen, geest en aangeboren gaven (ingegno)' zijn zeer zeldzaam; Erasmus, *Ciceronianus* (1528) in *Opera*, Basel 1540, I, 829: eminente auteurs onderscheiden zich door 'inventiviteit, ordening van ideeën, voorstellingsvermogen, emotie, charme, geheugen, vermogen om te leren, levenskracht en talent'; Trissino, *Poetics* (1563), in *Opera*, Verona 1729, II, 120: Dante onderscheidde zich door zijn 'geheugen, zijn aangeboren gaven, zijn wonderbaarlijke karakter en zijn vermogen om te leren'.

Voor mensen die het geheugen zo hogelijk waarden, betekent het verleden meer dan de toekomst. De kooplieden, handwerkslieden en navigators van de renaissance moeten zich bewust zijn geweest van de originaliteit van hun prestaties en van hun tijdperk; anders zouden ze het niet voor elkaar hebben gekregen om de feodale technologie en -economie volledig te veranderen. Van kunstenaars -die behoorden tot de handwerkslieden- hebben we een aantal opmerkingen die blijk geven van een dergelijke ongerepte instelling. De letterkundigen, aan de andere kant, voelden zich zelfs aan het prille begin van het humanisme oud en moe. Zelfs al in de veertiende eeuw klaagt Petrarca over het gebrek aan uitmuntende mensen en stelt 'de ellende van zijn eeuw' tegenover de grootsheid van de antieke oudheid. Zijn vriend Salutati wijst erop dat de schrijvers van hun tijdperk niets nieuws produceren; we zijn, zo zegt hij 'slechts knoeiers, die lapjes stof aan elkaar naaien, afkomstig van stukjes van klassieke kleding'. Vergelijkbare uitlatingen van gelatenheid verschijnen regelmatig in de humanistische geschriften. We zijn niets dan onaanzienlijke mensen (homunculi) roept Leonardo Bruni uit (c. 1400) en dezelfde term wordt herhaald in de Griekse vertaling (anthropiskoi) in Bessarion (1462). In de ogen van de humanisten zijn alleen de klassieken echte mensen, in het bijzonder de klassieke auteurs. Deze seniele houding van de letterkundigen is een van de vreemdste verschijnselen van de opkomende nieuwe maatschappij. Hoe dit voortkomt uit de beroepsmatige idealen van de geleerden is al eerder uitgelegd. Waarschijnlijk is het een enigszins kunstmatig voortvloeiend en valt het te vergelijken met een bloemrijk geschrift waarmee de klerk getuigt van zijn beroepsmatige waardigheid.

Het gevoel van verval bij Petrarca, *Epist. famil.*, uitg. Fracassetti VI,4 (Vol. I, 336 e.v. vgl. *ibid.* I,1); Salutati's opmerking aangehaald in Karl Vossler: *Poetische Theorien der*

Frührenaissance, p. 54; Bruni's opmerking *ibid.* 82; Bessario's opmerking in een Griekse brief aan Apostolios (Migne, Patrologia, Patros Cracci, CLXI, 688 e.v.) –

Het gevoel van minderwaardigheid ten opzichte van de antieke oudheid is de emotionele achtergrond van zowel de letterkundige methode als van de filosofische methode van het humanisme. In hun ideeën over literaire stijl kwamen de humanisten bijna letterlijk nooit verder dan het ideaal van imitatie. Ze waren het zo nu en dan oneens over de vraag of de perfecte schrijver één auteur zou moeten nabootsen -Cicero- of dat het beter is om afwisselend diverse klassieke voorbeelden na te volgen. Het idee echter, dat schrijvers hun eigen persoonlijke stijl zouden kunnen hebben, hoewel een bekend gegeven voor een volkse auteur als Pietro Aretino, die in de landstaal schreef, kwam extreem weinig op bij de geleerde humanisten. En in hun filosofische ruzies verwezen ze altijd kritiekloos naar hun autoriteiten uit de oudheid en vielen ze de autoriteiten van hun opponenten aan. Zelfs in het geval dat een geleerde probeert te verzoenen, zoals Bessarion deed in de ruzie tussen de Platonisten en de Aristotelianen van zijn tijd, pleit hij voor eclecticisme en verklaart zonder onderscheid dat alle filosofen uit de antieke oudheid autoriteiten zijn die door een modern mens gevolgd zouden moeten worden en niet aangevallen. Juist in deze context werden de moderne denkers 'minimale mensen' genoemd door Bessarion, zoals hierboven reeds vermeld werd. De notie van zelfstandig onderzoek naar de waarheid, was kennelijk vreemd aan het humanisme. Alleen Laurentius Valla (rond 1450) pleitte nu en dan voor filosofische oorspronkelijkheid, Johannes en zijn neef Franciscus Picus [pleitten] voor originaliteit van literaire stijl. (Rond 1500).

De navolging van Cicero bepleit in Paolo Cortese's brief aan Poliziano (de een na laatste brief in Politimus, Opera, Basel 1553); zo ook Bembo in zijn brief aan Joh. Franc. Picus (Bembo, Opera, Basel zonder datum III,17 e.v.). Eclectische nabootsing van diverse auteurs bepleit in de brief van Joh. Franc. Picus aan Bembo (in Picus, Opera II, 123 e.v., ook opgenomen in Bembo, loc. cit. III, 3, e.v.); zo ook Erasmus van Rotterdam, Ciceronianus (Opera, Basel 1540, I, 820 e.v.). Pleidooi voor persoonlijke stijl in Pietro Aretino, Lettere I, 123; zie ook I, 82 en 114; III, 176. Hoewel hij een beroemde schrijver was, was Aretino trots op zijn gemis aan opleiding; hij gaf altijd af op de eruditie van de humanisten. –Laurentius Valla die pleitte voor filosofische oorspronkelijkheid: filosofen hadden altijd de vrijheid om te zeggen wat ze dachten, niet alleen tegen schoolhoofden van andere scholen, maar ook tegen hun eigen schoolhoofd; dit gaat des te meer op voor filosofen die helemaal geen school bezocht hadden (in *Dialectica*, voorwoord). Valla's gevoel voor originaliteit moet echter niet overschat worden, hoewel hij een bepaalde neiging heeft om de gevestigde autoriteiten te kritiseren. In het aangehaalde werk stelt hij Quintilianus, die op dat moment nog geen algemene erkenning kreeg, tegenover de autoriteit van Cicero, erop wijzend, dat Quintilianus alleen overtroffen kan worden door een god (op. cit. chap. 40, 1509 editie, fol. 29 e.v.) -Over beide Pico's, zie hieronder pag. **33**.

Het ideaal van nabootsing, hoewel interessant voor geschiedschrijvers op het gebied van literaire stijl, behoeft hier niet besproken te worden. Het humanistische geloof in autoriteit

daarentegen, heeft op directe wijze te maken met de problemen waar we ons op richten. Het verschilt nauwelijks van de voorwetenschappelijke houding van de middeleeuwse scholastici. Deze geloofden in de autoriteit van het Schrift, de kerkvaders, en Aristoteles; de geleerden uit de renaissance geloofden in de autoriteit van de wereldlijke schrijvers van de antieke oudheid: dat is het enige verschil. Het humanistische geloof in autoriteiten is volkomen onwetenschappelijk. Het komt eerder overeen met de traditionalistische en collectieve gezindheid van de middeleeuwen dan met de individualistische denkwijze van het vroege kapitalisme. De kooplieden en vele handwerkslieden en kunstenaars uit de renaissance waren al gewend om te vertrouwen op hun inventieve geest en hun individuele vaardigheden. In deze kringen bestond al een waardering voor vernieuwing en, onder een aantal kunstenaars van de vijftiende en zestiende eeuw, hadden zich al idealen ontwikkeld over oorspronkelijkheid. Het is opmerkelijk hoe weinig invloed deze individualistische denkwijze had op de geleerden van het vroegmoderne tijdperk. Het moge duidelijk zijn dat het niet het humanisme was dat het moderne denken heeft voortgebracht. Vanuit sociologisch opzicht was het humanisme een ideologie van een kaste van literaire beambten die, in hun tijd, het contemporaine intellectuele leiderschap monopoliseerden dat daarna echter uitstierf. In historisch opzicht was het humanisme eerder een zijpad dan de hoofdweg naar de opkomst van de wetenschappelijke denkwijze en de moderne denkwijze in het algemeen. Natuurlijk hebben de humanisten geholpen om het kerkelijke denken te vervangen door het wereldlijke denken. Bovendien hebben ze de klassieke filosofie, literatuur en kunst herontdekt en zodoende de intellectuele prestaties en de esthetische idealen van de klassieke oudheid overgebracht naar de daaropvolgende eeuwen. Als het echter gaat om intellectuele ontwikkeling, dan zijn methodes belangrijker dan materiële inhoud. De wetenschappelijke denkhouding, dat het moderne tijdperk onderscheidt van alle andere periodes, ontstond in sociale groepen, zoals handwerkslieden en navigators, die niet beïnvloed waren door het humanisme of ertegen gekant waren. Uit deze kringen stamt het enthousiasme voor vooruitgang van Francis Bacon en ook de zeventiende -eeuwse opstand tegen het geloof in autoriteiten. Bij Galileo, Descartes en Bacon was deze opstand zowel gericht tegen de scholastiek als ook het humanisme. Wetenschap ontstond in een open verzet tegen het humanisme.

Een aanzienlijk deel van de denkhouding van de voorwetenschappelijke geleerdheid blijft in het wetenschappelijke tijdperk echter voortbestaan. Vooral de hedendaagse filologie en geschiedschrijving zijn direct afkomstig van het humanisme uit de renaissance. Beiden zijn meer geïnteresseerd in losstaande feiten dan in algemene wetten, meer geïnteresseerd in het verleden dan in voorspelling en zijn niet altijd vrij van een bepaalde neiging om trots te zijn op de eigen kennis. Aan de andere kant hebben onze historici en filologen niet het kritiekloze geloof in autoriteit en de passie voor nabootsing van hun voorouders uit de renaissance overgenomen. In de moderne wereld van natuurwetenschap en machines zouden zelfs de 'humanistische studies' niet vrij kunnen blijven van de fundamentele grondbeginselen van de wetenschappelijke denkwijze.

5. De humanisten als verspreiders van kennis

We hebben het humanistische ideaal van eruditie uitgebreid besproken. Over het ideaal van beroemdheid, dat minder gerelateerd is aan de wetenschappelijke denkwijze, kunnen we volstaan met een kortere beschrijving. Het verlangen naar roem is zeer sterk in de mens. Het is met name krachtig in de bovenste laag van de samenleving en kan zelfs voor bijzondere beroepen een economische basis vormen. In veel beschavingen met een oorlogszuchtige adel voorzien minstrelen in hun onderhoud door de roem te verspreiden van de leden van de betere kringen. In de Noord-Amerikaanse indianenstammen zongen de krijgslieden zelf over hun daden. In het Griekenland uit de tijd van Homerus en onder de vroegere Noormannen was de oorspronkelijke gelijkheid binnen de stammen verdwenen; bij hen had zich een adel ontwikkeld en professionele dichters en zangers hadden de taak overgenomen om de daden van de helden te bezingen. Het aanzien van de bovenlaag in het vroege kapitalistische Europa was meer gebaseerd op rijkdom, politieke macht en het tentoonspreiden van luxe dan op krijgsverrichtingen. In het bijzonder in Italië bereikte het verlangen naar roem echter een niveau als eerder in geen enkele cultuur werd waargenomen, afgezien van de klassieke oudheid. Waarschijnlijk lag de oorzaak in de opdeling in talrijke smalle staatjes, die met elkaar rivaliseerden, wat in Italië de ongebruikelijk intense zucht naar roem voortbracht. Blijkbaar bracht dezelfde sociologische oorzaak waarschijnlijk hetzelfde effect voort als in het oude Griekenland. Een zekere afname van het religieuze geloof in het vroege moderne tijdperk kan ook hebben bijgedragen aan de toename van de begeerte naar roem, want het ideaal van faam kan niet volledig tot ontwikkeling komen zolang de geestelijke belangstelling op niet-wereldlijke voorwerpen gericht is.

In ieder geval waren de gemeentelijke overheden, de prinsen, en pausen, stedelijke tirannen, bankiers en edellieden uit het Italië van de renaissance met elkaar aan het wedijveren om de roem. Om dit doel te bereiken maakten ze gebruik van een bijzondere beroepsgroep, de humanisten. Er is al beschreven hoe de politieke secretarissen niet alleen de buitenlandse zaken dienden af te handelen, maar dat zij ook tot taak hadden om door middel van hun literaire activiteiten het aanzien van hun werkgevers te vergroten. Aan deze taakstelling werd op tweevoudige wijze voldaan. In de eerste plaats waren de humanisten verplicht om tamelijk onbescheiden verheerlijkingen over hun beschermheren op te nemen in hun geschriften of, op zijn minst, in de opdrachten in hun werken. Dit was de directemethode, uitreuren toegepast door de letterkundigen. Aan de andere kant nam het aanzien van een prins of kerkvorst op een meer indirecte wijze toe door het simpele feit dat hij in staat was om excellente schrijvers en geleerden te onderhouden. In dit opzicht konden ook schilders, beeldhouwers en architecten dezelfde diensten verlenen als de schrijvers. Beroemde schrijvers of kunstenaars aan het hof van een prins hadden eenzelfde

sociologische functie als zijn paleis, zijn appartement en zijn luxueuze sieraden en juwelen. In bijna alle beschavingen is het zo dat prinsen en edellieden hun aanzien vergroten door middel van het vertoon van waardevolle rijkdommen die soms zeer belangrijk zijn voor de ontwikkeling van de beschaving. In sociologisch opzicht behoren de schrijvers en kunstenaars van de renaissance tot de luxegoederen van de betere kringen. Bovendien konden de meeste vorstenhuizen niet terugvallen op het aanzien van voorouders. Overweldigers hebben een grotere behoefte aan het vertoon van roem dan oude dynastieën met overgeërfde achting en ditzelfde geldt ook voor pausen die door verkiezing aan de macht komen. Als gevolg hiervan kwam het in de renaissance geregeld voor dat beschermheren zelfs jacht maakten op beroemdheden door schenkingen en posities aan te bieden, trachtend hen over te halen naar hun hof in de gevallen dat ze in dienst waren bij een concurrent.

Voor de schrijver bood de functie van verspreider van roem de financiële basis voor zijn literaire activiteit. Dit is een fenomeen dat zich voordoet in alle tijdperken waarin nog geen sprake is van een breed, goed opgeleid publiek en waarin, als gevolg daarvan, schrijvers en kunstenaars afhankelijk zijn van individuele beschermheren. Er bestond in het bijzonder in de renaissance een soort van symbiose tussen de humanist en zijn beschermheer. De schrijver werd ondersteund door zijn beschermheer en maakte hem, als wederdienst, beroemd. In sommige gevallen waren de schrijvers zich volledig bewust van deze wederkerigheid. Hoe rationeler het 'geven en nemen' door de verspreider van roem werd behandeld en hoe vaker hij veranderde van beschermheer, hoe vaker zijn bezigheden degenereerden tot vleierij en chantage. Het dieptepunt in de ontwikkeling van deze, op zichzelf beschouwd moreel neutrale sociologische relatie, wordt gerepresenteerd door de humanist Felfo in de vijftiende eeuw en de in landstaal schrijvende Pietro Aretino in de zestiende eeuw. Beiden waren extreem begaafde auteurs die zich beschermheren verschafften volgens louter rationele zakelijke principes zonder enige morele beperkingen. In een tijd waarin schrijvers niet leefden van schenkingen van individuele beschermheren, maar van de verkoop van hun boeken aan een anoniem publiek, zouden schrijvers als Felfo en Aretino waarschijnlijk gebruik hebben gemaakt van een communicatieadviesbureau. In de renaissance maakten ze gebruik van schaamteloze afpersing. Het is veelzeggend dat de humanisten die zich, beroepshalve, meer op afstand bevonden van de zakelijke wereld van beroemdheden, leefden volgens de morele normen van de middenklasse van hun tijd. De boekhandelaar Vespasiano de Bisticci, de leraren Vittorino da Feltre en Guarino, de drukker Aldo Manuzio waren voorbeeldige mannen op zakelijk, familiair en beroepsmatig gebied. In de wereld van de vrije letterkundigen en hun elitaire beschermheren daarentegen, kwam roem in de plaats van zo'n beetje alle andere idealen. De zucht naar roem werd waarschijnlijk ook nog eens geïntensiveerd door de specifieke wederkerigheid van de relatie patroon-beschermeling. Het was in ieder geval meer eervol om beschermd te worden door een beroemde patroon dan door een onbekende patroon en meer eervol om geroemd te worden door een beroemdheid dan door een onbekende krabbelaar. Beide kanten hadden dan ook belang bij een toename van de roem.

Al vanaf het moment dat het humanisme ontstond werden de ideeën van de humanisten beheerst door roem. In de veertiende eeuw al wijdde Petrarca in zijn boek *De remediis utriusque fortunae* een aanzienlijk aantal hoofdstukken aan de problemen van beroemdheid. Daar vinden we hoofdstukken getiteld 'over roem' en 'over de hoop op

beroemdheid', 'over de hoop op beroemdheid van gebouwen' en 'over de hoop op beroemdheid door geslachtsgemeenschap', 'over eerloosheid', 'over minachting' en 'over nagelaten roem'. Het boek is echter een dialoog en van de protagonisten spreekt er slechts één met lof over beroemdheid, terwijl de ander, die de ijdelheid van alle wereldlijke goederen benadrukt, telkens wijst op de eeuwige gelukzaligheid als antwoord op de zucht naar roem. Kennelijk strijdt in Petrarca het middeleeuwse ideaal van de Christelijke nederigheid nog met het humanistische ideaal van roem. Over hetzelfde conflict tobt Petrarca op intensieve wijze in zijn dialoog *Over de Minachting voor de Wereld*. Daar predikt St. Augustinus de Christelijke nederigheid terwijl Petrarca, die zelf optreedt als de andere spreker van de dialoog, zichzelf bestraffend toespreekt vanwege zijn ijdelheid. De dialoog eindigt met de belofte van de humanist om al zijn kracht te verzamelen tegen de verlokkingen van roem: 'moge God me hierbij helpen'. Toch keert dertig jaar later hetzelfde conflict tussen de twee idealen -typisch voor een overgangperiode- terug in de brieven van de kanselier *Salutati*. Wanneer, aan de andere kant, latere humanisten -Erasmus, Lorenzo Valla, Francesco Pico- zich af en toe uitspreken tegen beroemdheid, dan zijn de Christelijke argumenten, voor het overgrote deel, vervangen door Stoïsche. Dergelijke humanistische aanvallen tegen de zucht naar roem moeten echter niet al te serieus worden genomen. Net als de vergelijkbare aanvallen bij de oude Stoïcijnen en de Sceptici, bevestigen zij slechts de kracht van de tegenstander. Tegenover zakenlieden prediken priesters tegen de schatten die opgegeten worden door roest en motten; tegenover een publiek van letterkundigen en beschermers van letterkundigen prediken andere letterkundigen tegen de roem.

Petrarca *De remediis utriusque fortunae* (samen met *De contemptu mundi*) Rotterdam 1649. De rem. I, 117, 122; II, 25. De cont. III, 808 e.v., 812, 820, 823. - *Epistolario di Coluccio Salutati* in *Istituto Storico Italiano*, Fontino. 15-18: voor de roem: I, 10, 89, 105, 110, 198; II, 182, 204; III, 86; tegen de roem: III, 349, 425, 471.

Het idee dat het verspreiden van roem de voornaamste functie is van de literatoren komt al zeer vroeg naar voren. Het wordt geïmpliceerd in een vreemde theorie van Boccaccio over het sociologisch verval van de dichters. In de oudheid, zo legt Boccaccio uit, gebruikten de koningen priesters om hen en hun voorvaderen te vereren; van deze priesters zijn, volgens hem, de schrijvers afkomstig. De economische achtergrond van deze gedachte komt duidelijk naar voren in de Latijnse brieven van *Fifelfo*. In 1433 begint *Fifelfo*, een van de

meest invloedrijke en meest gewetenloze humanisten, een brief aan *Cosmo Medici* met het benoemen van de genadige ontvangst die hem ten deel viel door de genoemde en hij benadrukt dat hij, als wederdienst, in zijn geschriften de naam van *Cosmo* tot onsterfelijkheid geprezen heeft. Dit is nog maar de inleiding tot een poging om zijn beschermheer op te zetten tegen twee humanistische rivalen. Het grootste deel van de brief gaat erover dat *Niccoli* en *Carlo Marsuppini* erger zijn dan de pest en ze worden ervan beschuldigd dat ze een andere concurrent, de oude *Chrysoloras*, een luizige baard hebben genoemd. Opmerkelijk genoeg protesteert de schrijver een paar regels verder dat hij nooit geleerd heeft om te vleien en te strooplikken. In een andere brief aan een zekere *Simoneta* uit 1451 begint *Fifelfo* met het verklaren van zijn liefde aan de geadresseerde. Na het noemen dat anderen hun dankbaarheid betonen met goud en edelstenen, vervolgt hij: 'Ik

daarentegen, maak goden uit mensen en ik geef hen de onsterfelijkheid die besloten ligt in de eeuwigheid van de roem. Je kunt er dus op vertrouwen wat je van me kunt verwachten'. Het werkelijke doel van de brief is een verzoek om een schenking. Fifelfo's Latijnse brieven werden gepubliceerd en later gedrukt. Het is veelbetekenend dat in zijn Griekse brieven, die niet bestemd waren voor publicatie, slechts één keer de 'verspreider van roem'-ideologie voorkomt, in een brief aan de sultan. Daar verzoekt Fifelfo om vrijlating van enkele vrouwelijke kennissen die gevangen waren genomen door de Turken. Beginnend met de bevestiging dat hij al gehoord had over de roemrijke daden van de sultan, stelt hij zich als volgt voor: 'Ik ben zo iemand die sterfelijke mensen onsterfelijk maakt door de roem van het verspreide woord'. Dan volgt het verzoek. Het geven en nemen bij beroemdheidszaken is bij Fifelfo tamelijk evident.

Familiestamboom van de dichters: Boccaccio, *Opere Volga*, Florence 1832, XV, 55 e.v. (*Vita di Dante*); Fifelfo's Latijnse brieven: *Epistolarum familiarum libri 57*, Venetië 1502, fol. 12 r en fol.54 v.; brief aan de sultan: Emile Legrand: *Cent-dix lettres Greques de Fifelfe*, Parijs 1892, p. 63. -Verder bewijs voor de 'verspreider van roem'-ideologie: G. Voigt, op. cit. I, 334 (Poggio), 446 (Petrarca, Beccadelli-Panoramita), 527 (Fifelfo).

Soms komen er vreemde ideeën voort uit de 'verspreider van roem'-ideologie. Halverwege de vijftiende eeuw verklaarde Benedetto Accolti, de kanselier van Florence, dat de donkere middeleeuwen evenveel bereikt hadden als de klassieke oudheid; alleen werd toentertijd de geschiedschrijvers hun loon ontzegd, waarop ze alle voortreffelijke prestaties in de doofpot hadden gestopt. Of Porcellio, humanist aan het hof van de koning van Napels, die rond dezelfde tijd de verspreider van roem beschouwde als belangrijker dan de verheerlijkte personen; hij begint zijn verklaring over de daden van de legeraanvoerder Piccinino met een loftuiting op de schrijvers 'dankzij wier werken de loffelijke mensen voortleven in de eeuwige herinnering van de mensheid en, op wonderlijke wijze, van sterfelijke wezens verworpen tot onsterfelijken'. Ongeveer een halve eeuw later bevestigde een Italiaanse humanist aan het hof van keizer Maximilian I, Sbrullius, die door Dürer werd geportretteerd

en als wederdienst een gedicht gewijd had aan de schilder, met een vreemde omkering dat Dürer onsterfelijk zou worden door het gedicht en zichzelf door het schilderij.

Accoltus: *De praestantia virorum sui aevi*, Parma 1697 P.60 (dezelfde mening verkondigd in Poggio: *de varietate fortunae*, vgl. Vogt. op. cit. II, 492); Porcellio in Muratori: *Rerum Italicarum scriptores*, Milaan 1761, XXV, 2 A; Sbrullius in J. von Schlosser: *Materialien zur Quellenkunde der Kunstgeschichte III* (Wiener Akademie Berichte, philol.-hist. Klasse vol. 180 (1916), 72. (Over Sbrullius of Sbrolius vgl. C. G. Jöcher: *Allgemeine Gelehrtenlexicon*, Leipzig 1751).

De zucht naar beroemdheid bij de literatoren uit de renaissance mondt uit in een opmerkelijk fenomeen, dat het humanisme voorgoed tegenover de moderne wetenschap stelt. Sinds de tijd van Francis Bacon noemen wetenschappers doorgaans controle over de natuur, vooruitgang en het vooruithelpen van de menselijke beschaving als doelen van hun activiteiten. Wanneer zij ooit al beroemdheid noemen als motief, dan hebben ze het, op zijn

hoogst, over het aanzien van hun wetenschappelijke opleidingsinstituut, hun universiteit, of hun vaderland, maar dit komt zelfs alleen maar voor in enigszins achterlijke landen. Er is geen moderne wetenschapper die zou willen erkennen dat hij zijn onderzoek doet met het doel om zichzelf beroemd te maken. Dit is nu juist wat de humanisten uit de renaissance openlijk verklaren. Daarmee volgen ze echter alleen maar de klassieke voorbeelden. De literatuur uit de klassieke oudheid is niet alleen bekend met de 'verspreider van roem'-ideologie, maar schrijvers uit de oudheid noemen ook de zucht naar roem als de doorslaggevende aansporing om culturele activiteiten te ontplooiën. Zo verklaart Cicero in zijn *Tusculanae Disputationes* dat 'het de eer is die voeding geeft aan de kunsten en mensen worden door roem aangezet tot het bestuderen ervan'. Deze gedachte werd met enthousiasme overgenomen door de renaissance. Reeds in 1386 citeerde Colluccio Salutati wat Cicero zei en gaf hij aan dat hij het hier mee eens was. Salutati wees echter zeventien jaar later dezelfde uitspraak af omdat het heidens zou zijn, aangezien hij, zoals al eerder gezegd, weifelde tussen de idealen van het humanisme en de nederigheid van het Christendom. In de navolgende eeuwen is beroemdheid zeer vaak ter sprake gebracht, zelfs als argument in theoretische controverses. Keer op keer wordt duidelijk gemaakt dat het gedrag, de literaire stijl, of de leerstellingen van de een of andere opponent niet bepalend zijn voor diens roem, en kennelijk wordt dit argument beschouwd als een geldige weerlegging. De beroemdheidsideologie is een typisch product van het humanisme. Van oorsprong had beroemdheid geen betekenis voor de kunstenaars uit de veertiende eeuw, die de idealen van de gilden nog aanhingen. En daarmee stonden ze in zeker opzicht dichter bij de moderne denkwijze dan de letterkundigen. Toen de kunstenaar in de vroege renaissance afzag van winst als motief, eiste hij van de schilder liefde voor zijn kunst, zonder ooit beroemdheid ter sprake te brengen. In het midden van de vijftiende eeuw verspreidde de beroemdheidsideologie zich echter van de letterkundigen naar de architecten, schilders en beeldhouwers, die zich begonnen te schamen voor hun afkomst van de handwerkslieden. In de zestiende eeuw zijn de kunstenaars eraan gewend geraakt om het verlangen naar roem

te noemen als motief voor hun activiteiten, net als dit het geval was bij de humanistische verspreiders van eer.

Beroemdheid als motief in de klassieke oudheid: Cicero, *Tusc.* I. 2,4 en *pro Arch.* 6 en 11. Vergelijkbare passages: Plato, *conviv.* 208 e.v., Horatius, *ep.* II, 3, 324. Over de 'verspreiders van roem'-ideologie in de klassieke oudheid vgl. de klacht van Alexander dat er geen vergelijkbare heraut is van zijn daden zoals Achilles die had in Homerus; bovendien in Theognis (van Megara) 237 e.v., Pindarus, *Nem.* 4,6 e.v.; 7,13; *Pyth.* 1,90 e.v. 3,114 e.v.; 01. 9,27; Cicero, *ad. fam.* V. 12, 13; *pro Arch.* 6, 9 en 12; Horatius, *carm.* IV, 8 en 9; *op.* II, 1, 229 e.v.; Vergilius *Aen.* IX,446 e.v.; Plinius, *nat.hist.* *pref.* 25 (over Apion); Seneca, *op.* 21,3 e.v.; Claudianus, *de cons.* *Stilich.* 3 *pref.*

Renaissance: beroemdheid als motief: Salutati, *Episolario loc.cit.* I, 70 en III, 86 (citaten van Cicero). Bessario (*In calumniatorem Platonis*, Venetië 1516, I, 1) begint zijn aanval op George Trapezuntius met de opmerking dat hij had verwacht dat het werk van George geschreven zou zijn 'met het doel om beroemd te worden na zijn dood'. Franciscus Picus, brief aan

Bembo (1512) in Opera II, 123 e.v.: letterkundige nabootsing moet vermeden worden aangezien het afbreuk doet aan roem. – Zo ook Erasmus, Ciceroniamus (1528) in Opera, Basel 1540, I, 840 e.v. – Cardano, De vita propria (1542) in Opera, Lyon 1663, I fol. 7 r: ‘onsterfelijkheid van naam’ aangeprezen als ‘eervolle uitvinding’. -Verlangen naar roem genoemd als motief voor de samenstelling van zijn boek door de Franse humanist Bachet (1621), volledig citaat hieronder, pag. 35 -Michelangelo Biondo, Treatise on Painting (1549) in Quellenschriften für Kunstgeschichte, Wenen 1888 vol. 5, 32: alle kunstenaars zouden moeten streven naar roem. De verhandeling begint met de wens tot ‘onsterfelijke beroemdheid voor alle buitengewone kunstenaars van Europa’ (Biondo is een medicus en niet per se een humanist; zijn verhandeling is geschreven in de volkstaal). –

Idealen van de gilden bij kunstenaars: Cennini, Treatise on Painting (ca. 1390) hfst. 2 (in Quellenschriften für Kunstgeschichte vol. 1 nieuwe editie, Wenen 1888 pag. 4). Idealen over eer bij kunstenaars: Leone Battista Alberti, Treatise on Painting (1435) in Quellenschriften für Kunstgeschichte, Wenen 1877, vol. II voorwoord en pagina’s 49 en 99. -Leonardo, Treatise on Painting (ca. 1500): ik spreek eerder over mijzelf dan tegen schilders die uit zijn op geld, tegen schilders ‘die roem en eer willen verwerven via de kunst die ze maken’ (uitg. Ludwig, Quellenschrift vol. 15-17, Wenen 1882 I §81, vgl. I §65; Leonardo is in andere opzichten zeer weinig beïnvloed door het humanisme). Vasari, Biographies of Artists, in Opere ed. Milanese, Florence 1887, I, 91: voortreffelijke kunstenaars maken perfecte werken ‘aangevuurd door het verlangen naar roem’; ibid. I, 11: Michelangelo schiep zijn werken ‘met het doel om het leven roemvol achter te laten zoals de ouden dat ook deden’; vgl. ibid. VIII, 163. - Francesco d’Olanda (een vriend van Michelangelo), Da pintura antiga (in

Quellenschrift. N.F. vol. 9, Wenen 1899) pag. 27: onsterfelijkheid van naam is het enige van waarde in het menselijke leven.

We kunnen er nauwelijks van uitgaan dat de schrijvers en kunstenaars van de renaissance in wezen ijdel waren dan hun moderne collega’s. Veel moderne geleerden zouden in hun onderzoek ook gedreven kunnen worden door het verlangen naar aanzien. Het feit dat de schrijvers uit de renaissance openlijk toegeven dat persoonlijke roem hun doel is, terwijl voor moderne geleerden, voor zover dergelijke vragen überhaupt besproken worden, beroemdheid nog minder betekenis heeft dan hun onpersoonlijke idealen, dat bepaalt het werkelijke verschil tussen de twee periodes. Onpersoonlijke intellectuele idealen waren echter veel minder ontwikkeld in de periode van de renaissance dan in de tijd van de moderne wetenschap. Dit loopt klaarblijkelijk parallel met de totale afwezigheid van een samenwerkingsverband op grond van intellectuele activiteiten vóór de zeventiende eeuw. Geleerden lijken, van nature, te neigen naar persoonlijke rivaliteit. In de middeleeuwen vormden de kracht van de gemeenschappelijke traditie en het algemene lidmaatschap van de kerk een tegenwicht tegen dergelijke individualistische impulsen. Toch leverde, zelfs aan de laatmiddeleeuwse universiteiten, waar instituties gelijkend op moderne laboratoria en onderzoeksinstituten onbekend waren, de gangbare praktijk van het debatteren aanzienlijke ruzies op onder de scholastici. In de renaissance nam de rivaliteit onder de geleerden flink toe. De aftakeling van het feodalisme en de opkomst van economische concurrentie had, in sociologisch en economisch opzicht, de voedingsbodem gelegd voor het literaire

individualisme. De beroepsmatige omstandigheden van de letterkundigen brachten het vervolgens voort. In hun geloof in autoriteit waren de humanisten nog middeleeuws, in hun gekibbel hyper individualistisch. Literaire polemieken kwamen even vaak voor als dat ze fel waren en persoonlijke ruzies en intriges werden beschouwd als een onvermijdelijk deel van het leven van een letterkundig man. Aan deze algemene worsteling van allen tegen allen deden alle soorten humanisten mee: politieke beambten zoals Lionardo Bruni, Carlo Marsuppini, en Poggio, vrije literatoren zoals Fifelfo, universitaire professoren, zoals Robortelli en Sigonio waren zo'n beetje de grootste ruziezoekers onder de geleerden. Alleen de humanisten die zich op grotere afstand bevonden van het 'beroemdheidsgedoe', de boekverkopers, drukkers en leraren, hielden zich verre van de algemene passie voor polemieken.

Het idee dat geleerden kennis zouden moeten bevorderen door onderlinge samenwerking was nog onbekend aan al deze individualistische voorvechters van het beroemdheidsideaal. Zelfs aan het eind van de zestiende eeuw stond Henri Estienne (junior) zijn schoonzoon Isaac Casaubonus, op grond van de rivaliteit onder geleerden, niet toe om gebruik te maken van zijn bibliotheek voor filologische studies. Zowel Estienne als Casaubonus waren Geneefse Hugenoten die veraf stonden van de amorele letterkundigen uit de periode van Fifelfo en Panormita, beide waren voortreffelijke klassieke geleerden, maar hun wetenschappelijke idealen waren volledig individualistisch. Het is geen louter toeval dat Francis Bacon, die de eerste was om de objectieve idealen van wetenschappelijke vooruitgang en beheersing van de natuur te verkondigen, tegelijkertijd afzag van persoonlijke roem en pleitte voor de oprichting van onderzoeksinstituten op basis van samenwerking van wetenschappers. Het zou tot halverwege de zeventiende eeuw duren tot de ideeën van Bacon gerealiseerd werden, dat de Royal Society was opgericht en de eerste wetenschappelijke periodieken werden uitgegeven. In ieder geval is de overwaardering van beroemdheid in de renaissance in feite tegenovergesteld aan de afwezigheid van coöperatieve wetenschappelijke instituties. Het wetenschappelijke tijdperk beschouwt bij uitstek wetenschap als een groot gebouw, dat zich steen voor steen verheft door middel van samenwerking tussen wetenschappers, waarvan ieder gebruik maakt van de resultaten van zijn collega's en voorgangers. Het volledige ontbreken van dit idee in de renaissance is een van de meest kenmerkende verschillen tussen wetenschap en humanisme. Het moet echter niet over het hoofd gezien worden dat, zelfs in het wetenschappelijke tijdperk, en zelfs na de oprichting van wetenschappelijke periodieken en onderzoeksinstituten, zowel voor de wetenschappen als de humanistische wetenschappen, er onder filologen vaker dan onder natuurwetenschappers een zekere hang zou kunnen ontstaan voor wetenschappelijke polemieken. Dit is welzeker een overblijfsel van de humanistische denkwijze.

Over Henri Estienne versus Casaubonus zie Sandys, loc. cit. II, 205. – Francis Bacon tegen persoonlijke ambitie als wetenschappelijk motief *Novum Organum* I, 129 (Fowler pag. 337); voor onderzoeksinstituten, samenwerking en werkverdeling in het wetenschappelijk onderzoek zie *Nova Atlantis*.

6. Beheersing en stijl

Stijlbeheersing is het derde van de beroepsmatige idealen van de humanisten. We bespreken dit onderwerp als laatste, niet omdat het een kleinere rol speelt dan de idealen van eruditie en beroemdheid, maar omdat het het verst af staat van de doelstellingen van de wetenschap. Het is gegroeid vanuit de taken van het politieke ambt en het verwijst zowel naar het geschreven als het gesproken woord aangezien de politieke secretarissen regelmatig moesten optreden als ambtelijk spreker. Vanwege dit verband met redevoeringen werd in de renaissance stijlbeheersing gewoonlijk 'eloquentie' genoemd. Voor zover het humanisme vertegenwoordigd was op de Europese universiteiten, waren de leerstoelen eloquentie haar zetels. Hoe ver men ging in de waardering van eloquentie blijkt uit een aantal opmerkingen van een vroege humanist. Volgens Coluccio Salutati was eloquentie 'de grootste van alle humanistische studies, de mooiste van alle wetenschappen'. In een brief over de dood van zijn meester en vriend Petrarca, geeft Salutati uitdrukking aan zijn overtuiging dat in de hemel de overledene 'met zijn 'eloquente inborst' erin zal slagen om God ervan te overtuigen dat hij de bewonderaars van Petrarca snel moeten herenigen met hun meester. Hijzelf, Salutati, kijkt ernaar uit om zijn vriend weer te zien en zal zich in de andere wereld laven aan de 'nectar-achtige vriendelijkheid van Petrarca's eloquentie'. Het citaat geeft direct een goed voorbeeld van de retorische overdrijvingen die door de humanisten beschouwd werden als eloquente stijl. De nadruk op stijl duurde voort tot aan het einde van de renaissance. Aan het begin van de zestiende eeuw riep Bembo, pauselijk secretaris en later kardinaal van de Romaanse kerk, schrijvers ertoe op om niet de brieven van Paulus te lezen; het Grieks van Paulus zou een verderfelijke invloed hebben op de stijl van de lezers. Het duurde tot kort na de tweede helft van de zestiende eeuw, na de afname van het belang van de letterkundigen en de toename van de professoren, dat de klassieke eruditie in het humanisme belangrijker werd dan de imitatie van de klassieke welsprekendheid. Zelfs de meest geleerde en pedante professoren bleven echter grote waarde hechten aan de taalkundige helderheid van hun Latijnse uiteenzettingen.

Salutati over welsprekendheid loc.cit. I, 179 regel 21 e.v., I, 230 1. 9 e.v., II, 295; over Petrarca in de hemel ibid. I, 199. – Bembo over Paulus vgl. J. A. Symonds op. cit. 511.

Wetenschap stelt belang in feitelijke en logische inhoud, stijlbeheersing is een formeel en esthetisch ideaal. Een groot deel van de humanistische doelen hebben daarom ook niets te maken met wetenschappelijke kennis. Zelfs vanuit louter stilistisch oogpunt verschilt het proza van de humanisten uit de renaissance aanzienlijk van moderne wetenschappelijke werken. Vóór de opkomst van de professoren aan het einde van de renaissance zijn deze werken vrijwel altijd pathetisch, vaak satirisch en rijk aan hoogdravend taalgebruik en retorische herhalingen, zelfs wanneer er theoretische argumenten naar voren worden gebracht. Het is hier niet onze taak om waardeoordelen te geven, maar om het humanisme causaal te onderzoeken en het te vergelijken met wetenschap. Theoretische kennis belichaamt zeker niet het geheel van alle menselijke activiteiten; ook in het wetenschappelijke tijdperk zijn er nog de schone kunsten en de literatuur in aanvulling op de wetenschap. Vanuit esthetisch en opvoedkundig oogpunt zijn nadruk op stijl en verfijning van het literaire taalgebruik, dankzij het humanisme, van aanzienlijk historisch belang. In de klassieke oudheid speelde de retorica een grote rol in het hoger onderwijs. Het besef van de esthetische waarde van taal raakte wijdverspreid en werd ook als een vereiste beschouwd bij de geschiedschrijving en iedere andere filosofische en intellectuele activiteit. Onder de monniken van de middeleeuwen was dit besef teloorgegaan: ze waren dermate geïnteresseerd in de andere wereld en in subtiele theologische argumenten dat ze zich niet al te veel te bekommerden om taal. Literaire stijl en taal werden herontdekt als interessante onderwerpen door de politieke secretarissen van de vroege renaissance en deze ontdekking heeft zijn stempel gedrukt op de beschaving en de opvoeding binnen de westerse wereld.

Het is een andere vraag of de specifieke stijl waar de humanisten de voorkeur aan gaven, de moderne geest nog wel aanspreekt. De taal van de moderne wetenschap is exact, feitelijk en beknopt. Aangezien ook de niet-wetenschappelijke literatuur beïnvloed is door deze nieuwe stijl, kan het zijn dat de literaire smaak van onze tijd aanstoot neemt aan de oververhitte redevoeringen en de breedsprakigheid van de humanisten. De hoofdzakelijk feitelijke geschriften over technologische onderwerpen van handwerkslieden uit de renaissance (de inhoud hiervan zal later besproken worden) en de geestige brieven van de volslagen ongeschoolde Pietro Aretino maken voor de hedendaagse lezers een veel 'modernere'

indruk dan de werken van de humanisten. Zij benaderen het moderne besef van stijl meer, louter omdat hun auteurs niet beïnvloed waren door het humanisme. Van alle zestiende-eeuwse Italiaanse schrijvers van proza met een humanistische achtergrond, is alleen Macchiavelli praktisch vrij van de renaissancistische retoriek die op ons zo ouderwets overkomt. Macchiavelli schreef echter in de landstaal, evenals de handwerkslieden.

De specifieke stijl van de humanisten heeft meer van doen met de afwezigheid van de wetenschappelijke denkwijze dan historici waarschijnlijk verwachten, er van uitgaande dat zij zich richten op de geschiedenis van het denken en de literaire vorm van de publicaties buiten beschouwing laten. Inderdaad is het zo dat de grote voorvechters van het experiment aan het begin van de zeventiende eeuw in hun geschriften niet alleen de steriele subtiliteiten van de scholastici bespotten, maar ook de retorica van de humanisten. Dergelijke anti-humanistische aanvallen komen veel voor in het werk van William Gilbert,

Galileo en Francis Bacon. Het is echter opmerkelijk dat Gilbert en Bacon zelf in hun stijl nog steeds streng beïnvloed zijn door de humanistische breedsprakigheid; alleen Galileo schrijft in een onontwikkeld, hoewel geestig Italiaans, dat afstamt van de eenvoudige taal van de eenvoudige mensen. Descartes is ook volledig vrij van humanistische 'eloquentie'. Zelfs vanuit stilistisch oogpunt ontstond de moderne wetenschap in een duidelijk verzet tegen het humanisme.

Aanvallen tegen het humanisme: William Gilbert, *De Magnete*, Londen 1600, voorwoord aan de lezer: de hedendaagse schrijvers zijn 'vernietigers van de schone kunsten, literaire idioten, grammatici, sofisten', etc. Gilbert zelf 'zal niet verwijzen naar de ouden en de Griekse bondgenoten, aangezien noch Griekse argumenten, noch Griekse woorden in staat zijn om op betere wijze bewijzen te leveren of de waarheid toe te lichten... En we hebben in dit werk de verf van welsprekendheid of de versiering van woorden niet gebruikt, maar ons beperkt tot het bespreken van ingewikkelde dingen op een zodanige wijze en met gebruik van zodanige woorden die nodig zijn om ze te begrijpen'. - Galileo, *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*, Edizione nazionale VII pag. 87 regel 20 e.v.: wanneer de discussie zou gaan over 'menselijke studies waar geen sprake is van waarheid of onwaarheid... dan zou spreekvaardigheid' bevorderlijk zijn, maar 'in de natuurwetenschappen is welsprekendheid niet van enig nut'; *ibid.* 135 1. 1 e.v.: door het louter combineren en interpreteren zou alles van Virgilius en Ovidius bewezen kunnen worden en zelfs beter wanneer het door middel van het alfabet gedaan zou worden; *ibid.* 139 1, 4 e.v.: tegenstanders die in hun argumentatie naar autoriteiten refereren zouden zichzelf beter 'historici of geheugendokters' kunnen noemen dan filosofen; het onderwerp van het meningsverschil is dat 'de wereld van de zintuigen niet gelijk is aan de wereld van papier'; *ibid.* 293 1. 7: 'retorische bloemen' passen niet bij wetenschappelijke argumenten; zij behoren tot 'redenaars en dichters'. – Francis Bacon, *Advancement of Learning* I,4,2: de humanisten geven de voorkeur aan woorden over de kwestie en geloven in autoriteiten; Descartes, *Recherche de la vérité*, *Oeuvres*, uitg. Cousin XI, 341: Latijn en Grieks zijn niet belangrijker dan de Zwitserse en Bretonse dialecten; rationele meningsverschillen, in plaats van uit het geheugen opgediepte kennis is waar het om gaat.

In een discussie zegt Pico della Mirandola, de jongere, dat dingen belangrijker zijn dan woorden. Pico's opmerking is een noemenswaardige uitzondering in de humanistische literatuur, omdat, in het algemeen, de belangstelling van de humanisten in eerste instantie is gericht op taal. Ze werden geheel in beslag genomen door 'welsprekendheid' en de klassieke zuiverheid van de zinnen die ze gebruikten in werken uit de klassieke literatuur en Latijnse en Griekse grammatica. Voorwerpen uit de natuur en theoretische problemen hadden hun belangstelling in het algemeen wel, maar dan voor zover deze eerder behandeld waren in de klassieke literatuur. Een humanist gaf eens aan dat Caesar zichzelf beroemd maakt door zijn beschrijving van de overwinning van Gallië – niet door de verovering zelf. Een andere humanistische verspreider van roem noemt, in een geschrift over beroemde mannen, de uitvinding van de boekdrukkunst als een van de grote prestaties van zijn tijd. Hij geeft echter geen technologische details over de uitvinding en hij waardeert evenmin het belang van de verspreiding van materiele kennis, maar ziet het voordeel ervan met het oog op 'de vernietiging van taalkundige barbarij'. Het eigenaardige verslag over de boekdrukkunst eindigt met een lofzang op een humanistische collega, geprezen om zijn zuiver gebruik van de Latijnse taal -de naam van Gutenberg wordt niet genoemd. De talloze

‘filosofische’ geschriften van de humanisten zijn in de eerste plaats oefeningen in eloquentie. Het zijn meer literaire verzamelingen van Platonische, Pythagoreïsche, Aristotelische en Stoïsche citaten dan authentieke pogingen om filosofische problemen op te lossen. Alleen de neoplatonische filosofie van Ficinus lijkt oprecht geïnteresseerd in materiële vragen, maar zijn belangstelling lijkt eerder voort te komen uit zijn Christelijke geloof dan uit een ambitie om de wereld op een wetenschappelijke manier te verklaren. Pas tegen de tijd dat het humanisme in verval raakte kwam er een meer oorspronkelijke natuurfilosofie tot stand – Telesio, Giordano Bruno – en dit was, in het geval van Bruno, in combinatie met felle aanvallen tegen de humanistische overschatting van taal en taalkundige verwaandheid. De vergelijkbare aanvallen van de eerste moderne natuurkundigen en wetenschappelijke filosofen zijn zojuist genoemd. In hun strijd tegen het opkomende humanisme hadden de scholastici ook al dezelfde argumenten naar voren gebracht tegen hun zegevierende rivalen. Zij verweten de humanisten ook hun veronachtzaming van materiële problemen en de voorkeur die ze hadden voor woordgebruik. In dit opzicht is wetenschap, na het humanistische intermezzo, teruggekeerd naar het standpunt van de scholastiek – hoewel de wetenschapper en de scholasticus aanzienlijk van mening zouden verschillen over de vraag welke problemen behoren tot de ‘materiële’ problemen en volgens welke methode deze onderzocht zouden moeten worden.

Over Picus, vgl. het einde van deze noot. – Caesar en de overwinning van Gallië in Muratori, *Rer. Ital. Script.* XX, 442, 453. – boekdrukkunst en de Latijnse taal in Egnatius (Cipelli) *De exemplis illustrium virorum*, Parijs 1554 fol 299, zie tevens Polydorus Vergilius in zijn welbekende *De rerum inventoribus*, Venetië 1499, wijst er alleen op dat het drukken de prijs van boeken heeft doen dalen en dat het het bewaren van klassieke auteurs mogelijk maakt (boek 2, hoofdst. 7). – Bruno tegen het humanisme; *della causa*, dial. 3 (aan het begin), dial. 4 (begin). – Scholastieke kritiek op de humanistische overwaardering van woorden: de Keulse theologieprofessor Hochstraten (1521) in zijn antwoord op Hutten’s *Brieven van Obscure Mensen* en een scholastieke magister in een protest tegen het nieuwe humanistische curriculum aan de Universiteit van Leipzig (1519), vgl. Johannes Paulsen: *Geschichte des Gelehrten Unterrichtes*, 3^e editie Leipzig 1919, I, 52 n. en 109; de Weense theologieprofessor Saeldner tegen de volgelingen van Enea Silvio Piccolomini (rond 1450) vgl. G. Voigt, loc. cit. II, 292.

‘Dingen die belangrijker zijn dan woorden’ in Johannes Franciscus Picus in zijn tweede brief aan Bembo over de nabootsing van Cicero (*Werken van beide Pico’s*, Basel 1601, II, 145). Picus beëindigt zelf echter zijn eerste brief over hetzelfde onderwerp met een lange verontschuldiging over het gebrek aan stilistische correctie. Toch zouden er weinig publicaties in de humanistische literatuur te vinden zijn die vergelijkbaar zijn met Pico’s aanval op de overschatting van woorden. Al met al zijn de jonge Pico (1470-1533) en zijn oom Giovanni Pico (1463-1494), die zo vaak is aangehaald als zijnde representatief voor de denkwijze van de renaissance, eerder uitzonderingen onder de humanisten. De oudere Pico, die de liefde voor de waarheid uitriep tot het enige motief van de ware filosoof, ziet af van de roem (loc. cit. I, 212, *de hominis dignitate*); hij pleit tegen de bovenmatige waardering van de klassieke oudheid, onderschatting van het eigen tijdperk en eist studie van de scholastieken, Arabieren en Chaldeeërs (*ibid.* I, 79, *apologia*). De jongere Pico pleit tegen de roem als doel: filosofie en wetenschap moeten alleen bestudeerd worden uit naam van God en de waarheid (*ibid.* II, 125 e.v.). De bijzondere stellingname van de oudere Pico valt

mogelijk deels te verklaren door zijn scholing in de scholastieke filosofie aan de universiteit van Parijs; hij is, afgezien van een paar humanistische monniken, waarschijnlijk de enige humanist die een dergelijke opleiding heeft genoten. Daarbij komt nog dat de beide Pici, als bemiddelde edellieden, zich op grotere afstand bevonden van de gebruikelijke zucht naar roem van de letterkundigen.

7. De humanisten en de wetenschappelijke literatuur uit de klassieke oudheid

In de humanistische literatuur is de oorverdovende stilte over de technologische uitvindingen en geografische ontdekkingen van die tijd verbijsterend. Het tijdperk van de renaissance was een periode van technologische revolutie en kende een uitbreiding van de geografische horizon die zijn weerga niet kende. Van deze grote historische gebeurtenissen, waar ambachtslieden, nijverheidslieden en koopmannen hogelijk in geïnteresseerd waren, is zo goed als niets terug te vinden in de geschriften van de Italiaanse humanisten. Deze stilte staat in nauw verband met de scheiding tussen de vrije en de mechanische kunsten, of, wat op hetzelfde neerkomt, de minachting voor handmatig werk. Technologische uitvinders en navigators waren 'mechanici'. Humanisten daarentegen, waren er trots op dat ze de 'vrije kunsten' representeerden en, meer in het bijzonder, dat ze representanten waren van de voornamere onderdelen hiervan. Deze superieure onderscheiding (de 'trivium' grammatica, dialectiek en retorica), omvatte die kunsten waarin het verband met de spraak bijzonder nadrukkelijk aanwezig is. Aan het inferieure 'quadrivium' (rekenkunde, geometrie, astronomie en muziek) besteedden de humanisten nauwelijks enige aandacht.

Aan de ontdekkers en de uitvinders binnen de toenmalige literatuur zal later meer uitgebreid aandacht besteed worden.

Natuurlijk is het zo dat een aanzienlijk aantal humanisten zich ook bezighielden met de oude wiskunde en natuurwetenschappen. Ze redigeerden Euclides, Archimedes, Appolonius, Diophantus, vertaalden hen in het latijn en waren, door middel van deze bewerkingen en vertalingen, redelijk beïnvloed door de opkomende moderne fysica en wiskunde. Toch zou het onjuist zijn om de redacteurs begrip van mechanische en wiskundige problemen toe te schrijven. Al deze uitgaves en vertalingen zijn het werk van filologen die de wetenschappers uit de oudheid eerder redigeerden omdat ze tot de oudheid behoorden, dan omdat het wetenschappers waren. De teksten en vertalingen wemelen niet alleen van de basale fouten, de voorwoorden onthullen daarnaast ook nog eens de voornamelijk literaire houding van de bewerkers en geven soms blijk van een opmerkelijk gebrek aan wiskundig

begrip. De eerste Griekse uitgave van Archimedes (Basel 1544), de prestatie van een zekere Thomas Gechauff, een Duitse humanist, is het meest oppervlakkig. Archimedes was met afstand de meest vooraanstaande wiskundige van de antieke oudheid en vrijwel de enige natuurkundige uit de oudheid die kwantitatieve wetten onderzocht door middel van experimenten en toegepaste wiskunde. In vergelijking met de Aristotelische en middeleeuwse 'fysica' staat zijn werk voor een volslagen nieuwe benadering van de problemen. Het droeg zelfs in belangrijke mate bij tot de ontwikkeling van de mechanica van de moderne wetenschap nadat het in de juiste handen terecht was gekomen. Van dit alles is de humanistische redacteur zich niet bewust. Zijn voorwoord is duidelijk bedoeld om zijn wiskundige onwetendheid te verbergen achter de gangbare lovende zinnen die de professionele verspreiders van roem gebruikten; als wetenschappelijke prestatie van Archimedes geeft hij uitspraken weer die zowel aan iedere persoon uit de oudheid als aan iedere zestiende-eeuwse schooljongen bekend waren; en de waarde van de wiskunde wordt bewezen door middel van een klassiek citaat van Quintillianus die aangeeft dat wiskundige kennis noodzakelijk is voor de redenaar. De toepassing van de wiskundige technologie, waar de toenmalige architecten en ingenieurs zich intensief mee bezighielden, werd door de humanist duidelijk beschouwd als zijnde te onbelangrijk. De woordenvloed van de inleidingen van Gechauff staat in een opmerkelijk contrast tot de eerste Latijnse druk van Archimedes dat een jaar eerder verscheen (1543). De uitgever was Tartaglia, een van de voorlopers van Galileo, die de grote wetenschapper uit de oudheid werkelijk begreep en die, in de praktijk en in verhandelingen, de methodes en resultaten van Archimedes toepaste op technologische problemen. Tartaglia was echter, zoals eerder aangegeven, niet een humanist was, maar een zelfopgeleid wiskundeleraar en wiskundig adviseur voor artilleristen, architecten en kooplieden. Natuurlijk had Tartaglia, die erkende dat hij weinig afwist van de talen uit de oudheid, de Griekse tekst niet zelf vertaald, maar had hij een dertiende eeuwse Latijnse vertaling bewerkt. Al zijn eigen werken zijn geschreven in de volkstaal.

Het voorwoord tot de eerste Griekse editie van Diophantus (Parijs 1621) - de uitgever was Bachet, een Franse humanist - is degelijker dan Gechauffs voorwoord bij Archimedes. Bachet vergelijkt zijn tekst met een eerdere Latijnse vertaling en richt zich op de juistheid van de teksten en de biografie van Diophantus. In een uitgebreide en 'eloquente' verklaring noemt hij echter als motivatie voor de publicatie zijn wedijver met een andere geleerde en zijn verlangen om beroemd te worden. Hij is schatplichtig aan de humanistische ideologie van roem en een nauwgezet filoloog, maar hij is geen wiskundige. Het voorwoord tot de eerste Griekse editie van Euclides (Basel, 1533) is typerend voor het humanisme. Ook dit bevat echter geen bewijs van enige werkelijke wiskundige kennis.

De inleidingen tot de eerste edities van wetenschappers uit de oudheid zijn herdrukt in Beriah Botfield, *Prefaces to the First Editions of the Greek and Roman Classics*, Londen 1861. De volgende citaten refereren naar dit werk. – De uitgever van de eerste Griekse editie van Archimedes, Thomas Gechauff, genoemd Venatorius, was een priester uit Thurenberg die diverse theologische werken schreef en die ook Aristophanes vertaald had. Zijn uitgave van Archimedes bevat eveneens de Latijnse vertaling van Archimedes van Jacob van Cremona. Het heeft drie voorwoorden. In de eerste wordt het belang van Archimedes voor de wetenschap als volgt aangetoond (loc. cit. 416 e.v.): Gechauff wijst erop dat een cirkel geen beginpunt heeft en geen eindpunt: 'Wie van de ouden, vraag ik, heeft met meer helderheid

over dit feit geschreven dan Archimedes?’ De kubus blijft stabiel, ook in vallende toestand: ‘Wie, bezweer ik u, verklaarde deze feiten met meer eruditie, meer nauwgezetheid, meer vlijt dan onze Archimedes?’ Er volgt een opsomming van tien contemporaine eminente ‘wiskundigen’; allen zijn klassieke geleerden, waarvan slechts drie – Regiomontanes, Schöner en Rheticus – feitelijk wiskundigen waren. Het eerste voorwoord eindigt met diverse klassieke anekdotes over Archimedes. Het tweede voorwoord (420 – 425) begint met lange verwijzingen naar antieke filosofen over wiskunde en met citaten van Homerus over Vulcanus. De waarde van de wiskunde wordt bewezen (423 e.v.) door middel van Quintillianus’ bewering dat de redenaar wiskundige kennis nodig heeft. Als voorbeeld bediscussieert Gechauff uitvoerig de omvang van een are zoals dat gehanteerd werd in de oudheid die aan een redenaar bekend zou moeten zijn en geeft niet minder dan vijf diagrammen om het concept van een rechthoekig gebied te illustreren.

De uitgever van de eerste Griekse Diophantus, Claude Gaspard Bachet, sieur de Meziriac, was een humanist en advocaat, auteur van Latijnse, Franse en Italiaanse gedichten en een Franse vertaling van Ovidius. Zijn Griekse Diophantus bevat zodoende ook de Latijnse vertaling van de tekst door de uitgever. Het eerste voorwoord is gewijd aan een advocaat. Net zoals Themistocles competeerde met Miltiades ‘in respectabele wedijver voor roem’, begint Bachet met: ik denk dag en nacht over hoe ik zo beroemd zou kunnen worden als u. U heeft alle juristen overtroffen en zelfs Papinianus. Naar welk gebied heb ik me te richten? Na alle disciplines onderzocht te hebben, heb ik besloten om te kiezen voor wiskunde ‘aangezien het op prachtige wijze de geest in verrukking brengt en aangezien de subtiliteit van het intellect in de wiskunde in het bijzonder tot uitdrukking komt. Deze Diophantus zal blijk geven van mijn prestaties en aantonen of ik waardig ben de roem te krijgen die verder reikt dan de gewone wiskundige’. Het voorwoord aan de lezer (658-665) is minder persoonlijk. Het geeft erudiete biografische opmerkingen over Diophantus, noemt een eerdere vertaling van Diophantus door Xilander (1575), ‘die nog slechter is dan de onze’, en verklaart dat in de voorliggende editie de tekst voor het eerst gezuiverd is en dat toevoegingen van de uitgever tussen haakjes zijn gezet. Een Franse vertaling van de eerste vier boeken van Diophantus (van Xilanders Latijnse vertaling) zesendertig jaar eerder was uitgegeven door Simon Stevin (*L’arithmétique*, Leiden 1585) die geen humanist was maar, van oorsprong, een boekhandelaar en kashouder van de gemeentes Brugge en Antwerpen, later een militair ingenieur en algemeen kwartiermeester van Holland, en die een werkelijk begrip had van wiskunde. -De uitgever van de eerste Griekse Euclides (Basel 1533) was Simon Grynaeus, een Basler professor in de Griekse taal, een vriend van Thomas More, en uitgever van werken van Aristoteles, Plutarchus en Ptolemaeus. Het voorwoord loc. cit. 381 e.v. – De Duitse humanisten Peurbach en Regiomontanus waren daarentegen, in tegenstelling tot hun collega’s eminente wiskundigen.

De invloed van de uitgaven van Euclides en Archimedes verspreidde zich eerder in kringen die gerelateerd waren aan de mechanische kunsten en die zich verzetten tegen het humanisme dan onder de collega’s van de humanistische uitgevers. En slechts een kleine minderheid van de humanisten was betrokken bij de realisatie van klassieke wetenschappelijke literatuur. Vóór de zestiende eeuw werden er nauwelijks boeken van wetenschappers uitgegeven, dat is ongeveer twee eeuwen later dan de redenaars, dichters en filosofen uit de oudheid. Het tonen van belangstelling voor de wetenschap uit de oudheid behoorde niet tot de oorspronkelijke doelstellingen van het humanisme. Het lijkt

erop dat de humanisten zich alleen bezighielden met klassieke wetenschappers wanneer andere kringen geïnteresseerd raakten in wiskunde en natuurwetenschap. In zijn *History of Classical Scholarship*, geeft Sir John Erwin Sandys twee lijsten van de eerste drukken van Latijnse en Griekse auteurs. De Latijnse lijst bevat eenenzeventig eerste drukken van 1464 tot 1596, beginnend met de Mainzer druk van Cicero's *De Officiis* uit 1464. Hieronder bevinden zich slechts drie boeken -Plinus de Oudere (1469), Lucretius (1473) en Vitruvius (1486) - die werken over natuurkundige of technologische onderwerpen genoemd zouden kunnen worden. De lijst met de Griekse eerste drukken begint met de fabels van Aesopus uit 1478 en telt honderdacht drukken. Zeven werken -astronomen uit de oudheid, Galen, Hippocrates, Ptolemaeus, Euclides, Archimedes, Diophantus- houden zich bezig met astronomische, geografische, wiskundige en mechanische onderwerpen. De eerste Griekse Euclides werd gedrukt in 1533 -negenenzestig jaar na Cicero-, de eerste Griekse Archimedes in 1544, de eerste Griekse Diophantus niet eerder dan 1621. Zowel Euclides als Archimedes verschenen niet in Italië, maar in Basel, Diophantus in Parijs.

Natuurlijk beslaan deze eerste gedrukte edities niet de volledige wetenschappelijke literatuur uit de oudheid die de lezers uit de renaissance ter beschikking stond. Er waren handgeschreven kopieën van vóór de uitvinding van de boekdrukkunst en er waren Latijnse vertalingen van Griekse auteurs die later ook in de volkstaal verschenen. En natuurlijk lag het niet aan de humanisten dat de grote meerderheid van de overgeleverde schrijvers uit de oudheid redenaars, filosofen, dichters en geschiedkundigen waren. Maar juist dit feit onthult de rol die wetenschap speelde in de humanistische 'herontdekking van het leren'. Iets minder dan 6,5 % van de eerste drukken van auteurs uit de oudheid richtten zich op wetenschappelijke problemen. Het valt in historisch opzicht te begrijpen dat Galileo, spottend over de humanistische wijze van denken, zou opmerken dat zijn wereld die van de zintuigen was en niet de wereld van papier.

De twee lijsten met de eerste drukken in Sandys op. cit. vol. 2, Cambridge 1908, 102 e.v. Galileo over de wereld van papier vgl. het eerdergenoemde *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*.

De opkomst van de belangstelling in zoölogie en botanica houdt eveneens in lichte mate verband met het humanisme. De eerste druk van Pliny's *Natural History*, Rome 1469, was uitgegeven door de humanist Theodorus Gaza, een Griekse vluchteling die ook de biologische werken van Aristoteles vertaalde naar het Latijn. Onder de vroegste zoölogen van de moderne tijd is Aldovrandi (ca. 1522 – ca. 1605) die dertien folio banden over natuurlijke geschiedenis uitgaf. Aldovrandi was een professor in de filosofie uit Bologna, een Aristoteliaan die zich op aandringen van de natuurkundige Rondelet uit Montpellier was gaan richten op zoölogie. In zijn werk is sprake een duidelijke invloed van het humanisme. Van zijn twee boeken over de arend behandelt het eerste boek het onderwerp op filologische en archeologische wijze en pas in het tweede worden de biologische feiten beschreven. De andere eminente zoölogen uit de zestiende eeuw -Rondelet (1507-1566), Salviani (1514-1572), Gesner (1516-1565) en Belon (1517-1564) - waren medische doctoren met slechts enkele relaties tot het humanisme (vgl. E.W. Gudger: *The five great naturalists of the sixteenth century*, Isis 22, 1934, 21 e.v.). Tussen 1469, het jaar van Gaza's eerste uitgave, en 1600 verschenen er dertig herdrukken van Pliny's *Natural History*, maar voor 1469 was er geen humanistische literatuur die zich bezighield met biologie. Het is duidelijk

dat de belangstelling voor biologie uit de late renaissance zijn oorsprong had buiten het humanisme.

Het is overduidelijk dat de vooringenomenheid met taal en de daaraan gerelateerde problemen met name typerend is voor de Italiaanse humanisten. In Duitsland, Engeland en Frankrijk was een niet onaanzienlijk deel van de humanisten betrokken bij de religieuze strijd van die tijd, uit naam van de reformatie. De niet-Italiaanse humanisten zich ook bezig met andere niet-filologische kwesties. Een humanist als de Engelse kanselier Thomas More verschilt aanzienlijk van zijn Italiaanse literaire en ambtelijke collega's in de problemen die hij aanroert, zijn stijl, zijn leven, en zijn dood. De humanistische alchemist van Koningin Elizabeth, John Dee, schreef een voorwoord in de volkstaal bij de Engelse vertaling van Euclides (1570) en gaf blijk van belangstelling, en een beperkt begrip, van de mechanische kunsten, cartografie en navigatie. Zijn landgenoten en tijdgenoten, de wiskundigen Recorde, Leonard en Thomas Digges ontwikkelden ondanks hun humanistische opleiding de boekhoudkunde, landmeetkunde en artillerie. De twee beste astronomen vóór Copernicus, Peurbach en Regiomontanus doceerden halverwege de vijftiende eeuw aan Duitse universiteiten afwisselend over astronomie en Latijnse dichters. En Copernicus zelf, ten slotte, kreeg een humanistische opleiding aan de universiteit van Krakau. Kennelijk waren buiten Italië de humanistische geleerden minder in beslag genomen door de belangstelling voor welsprekendheid en taal, een gegeven dat een sociologische verklaring behoeft.

8. Rationele methodes in het humanisme

De beroepsmatige idealen van welsprekendheid, roem en eruditie in het humanisme verschillen met de wetenschap en wetenschappelijke doelstellingen. Toch is de humanistische geleerdheid niet minder rationeel dan wetenschap en in een bepaald opzicht waren de geleerden uit de renaissance zelfs intellectualistischer dan moderne wetenschappers. Dit intellectualisme komt naar voren in hun idee over dichtkunst. Hoewel het oude idee van poëtisch 'enthousiasme' -het idee van goddelijke extase- in ieder geval als metafoor zeer bekend was in de renaissance, werd [het beoefenen van] poëzie beschouwd als een aangeleerde en te leren bezigheid. Zelfs in de gevallen waarin van een voortreffelijke dichter de aangeboren gaven werden benadrukt, werd Minerva, de godin van de Wijsheid, daarbij beschouwd als een passende allegorie voor wie de gaven schonk. Alleen de niet-opgeleide en anti-humanistische Pietro Aretino heeft een anti-intellectualistische opvatting van poëzie die veel moderner is dan alles dat over dit onderwerp geschreven is door humanisten. De renaissancistische opvatting over de schilderkunst is niet minder intellectualistisch. Op het moment dat de schilders uitstegen boven het niveau van handwerk, hechtten ze er grote waarde aan te benadrukken dat ze niet tot de mechanische kunsten behoorden. Na de tweede helft van de vijftiende eeuw benadrukten ze daarom ook dat de schilderkunst een vorm van wetenschap is, aangezien er geometrische kennis voor benodigd is. Deze vorm van argumenteren is humanistisch, zoals blijkt uit de geregelde verwijzing naar Pamphilus, een Griekse schilder die rond 400 v. Chr. om dezelfde sociale redenen ditzelfde argument gebruikt had. Grote schilders worden bovendien geregeld 'grote geesten' genoemd in de talrijke geschriften uit de renaissance over schilderkunst.

Minerva als allegorie voor aangeboren poëtisch talent in Erasmus, *Cicerionanus* (Works, Basel 1540, I, 830 e.v.) en in Trissino, *Poetic* (Works, Verona 1729, II, 116). – Over het idee dat de schilderkunst een wetenschap is en de verwijzing naar Pamphilus, vgl. Edgar Zilsel: *Die Entstehung des Geniebegriffes*, Tübingen 1926, pag. 147. – Grote schilders als 'grote geesten': Alberti, *On Painting* (rond 1440) in *Quellenschriften zur Kunstgeschichte* XI, 47; Giovanni Santi (de vader van Rafael, rond 1480) in Federigo de Montefeltre uitg. Holtzinger, Stuttgart 1893, XXII, 16 vers 90a; Michelangelo Buonarroti, *Rime e Lettere*, Firenze 1903 p. 432; vgl. Zilsel loc.cit. pag. 266.

Het intellectualisme van de renaissance staat dichterbij de middeleeuwen dan bij de denkwijze van onze tijd. In voorwetenschappelijke tijdperken is de meerderheid van de bevolking strikt gebonden aan de traditie, terwijl de kleine 'geleerde' minderheid, die kan lezen en schrijven, het gebruik van de rede overschat. De middeleeuwse theologen waren extreem intellectualistisch en deze zelfde houding wordt voortgezet in het humanisme van de renaissance. Het was zelfs in het wetenschappelijke tijdperk dat het belang ontdekt werd van de irrationele elementen van de menselijke geest, door Rousseau en de Duitse Romantici, niet eerder dan in de achttiende eeuw. In de evolutie van de menselijke beschaving is de rede jonger dan de irrationele stamininstincten, irrationele gebruiken, irrationele traditie. Maar dit is alleen zo wanneer de mensheid als een geheel wordt gezien. De meerderheid van de mensheid is stom en laat geen geschreven documenten na. Zodra er literaire mensen verschijnen, zijn zij zo trots op hun buitengewone positie als geleerden, dat ze de eigenschappen beklemtonen waardoor hun beroep boven de rest van de bevolking uitstijgt. Om deze reden begint overal de geschreven literatuur met intellectualisme en pas veel later ontdekken de mensen die geschreven documenten voortbrengen en achterlaten

de irrationele elementen die het gedrag van de mensheid, en van henzelf, tot op heden bepalen. Het intellectualisme van de renaissancistische literatuur is daarom niet een wetenschappelijke, maar een primitieve neiging en men moet zeer zorgvuldig te werk gaan om de rationele handelwijze van de humanisten niet aan te zien voor een wetenschappelijke.

In het humanisme was de systematische methode die kenmerkend is voor wetenschap maar lichtelijk ontwikkeld. Dit geldt zelfs voor het terrein van humanistische activiteit bij uitstek, de filologie. Tot aan het midden van de vijftiende eeuw was imitatie van klassieke 'eloquentie' het belangrijkste doel van de humanisten. De klassieke geleerden waren enthousiast over de manuscripten uit de oudheid, verzamelden deze, en wijzigden de tekst als er onbegrijpelijke passages in stonden. Ze vervingen de fouten van de middeleeuwse kopiïsten, maar deden dit tamelijk willekeurig, met zinnen die overeenkwamen met hun eigen opvattingen over klassieke 'eloquentie'. Gevoel voor historische nauwkeurigheid was hen vreemd. Hoewel reeds in de veertiende eeuw de onechtheid van de aan Cicero toegeschreven *Over Verschillen* was achterhaald door *Salutati*, was het bewijs van de onechtheid van de *Donatio Constantini* door *Lorenzo Valla* in methodisch opzicht de meest uitmuntende prestatie van de vijftiende eeuw en, waarschijnlijk, van de gehele renaissancistische filologie. Valla toonde aan dat dit document, dat de paus gebruikte om zijn wereldlijke macht op te eisen, een middeleeuwse falsificatie was. Zijn verhandeling stamt uit 1440, maar kon, om politieke redenen, pas zeventien jaar later gedrukt worden door *Ulrich von Hutten*. De analyse van het document van Valla maakt gebruik van zowel linguïstische als historische overwegingen en is zo rationeel als het werk van een moderne filoloog. Hij werkte in opdracht van de koning van Napels, een politieke tegenstander van de Curia [het bestuursapparaat van de paus] en de kritische houding ten opzichte van de kerk - Valla was een Epicuriaan en, waarschijnlijk, een vrijdenker - zou zijn kritische houding wellicht hebben aangescherpt. Het is veelzeggend, zowel voor de geleerden als de kerk in het tijdperk van het humanisme, dat Valla een paar jaar later vrede

sloot met de paus en een apostolisch werker werd. Valla wist ook dat de correspondentie tussen Paulus en de filosoof Seneca een middeleeuwse vervalsing was.

Valla's geschrift over de *Donatio Constantini* is herdrukt en vertaald door C.B. Coleman, New Haven, 1922. Over zijn filologische prestatie, vergelijk: Georg Vogt, op. cit. I, 69 en II, 475 e.v., 496 e.v.; J.E. Sandys op. cit. II, 66 e.v. en Ulrich von Willamowitz-Moellendorf *Geschichte der Philologie* (in *Einleitung in die Altertumswissenschaft* uitg. A. Gercke en E. Norden, 3^e editie Leipzig-Berlin 1927) I, 11 e.v.

In de vijftiende eeuw vond er nog enige filologische analyse plaats. Poliziano die in zijn *Miscellanies* (1489) schreef over de chronologie van de brieven van Cicero en het gebruik van de tijden in Griekse inscripties was, naar het oordeel van U. von Willamowitz-Moellendorf, 'een ware filoloog, hoewel niet een tekstcriticus'. Veel van de humanisten die lesgeven over Latijnse en Griekse schrijvers, of hun teksten redigeerden, waren uitmuntende

klassieke geleerden. Het was zeker niet gemakkelijk om de manuscripten te lezen, om de fouten van de kopiïsten eruit te halen, om de vaak zeer moeilijke teksten te begrijpen en te interpreteren zonder de hulp van de talrijke naslagwerken die de moderne geleerden tot hun beschikking hebben. Al deze bezigheden veronderstelden niet alleen een aanzienlijk leervermogen, maar ook het vermogen om rationeel te denken. Na de uitvinding van de boekdrukkunst nam ook de filologische exactheid toe. De humanisten die aan het einde van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw klassieke auteurs uitbrachten in de Venetiaanse, Parijse en in het bijzonder de Bazeler drukkerijen verrichtten veel tekstkritiek en tekstverbetering. Ze gingen te werk met grotere zorgvuldigheid dan de vroege humanisten en vergeleken gewoonlijk diverse manuscripten met dezelfde tekst. Toch ontbeerde het dit rationele filologische werk aan een systematische methodiek. Tot op zekere hoogte geldt dit zelfs voor de eminente klassieke geleerden onder de professoren uit de zestiende eeuw, Robortellie en Sigonio in Italië, de beide Scaligers, Henricus Stephanus en Casaubonus in Frankrijk, Lipsius in Nederland. Authentieke nabootsing van de klassieke welsprekendheid was niet meer hun hoofddoel. Maar ze gebruikten niet op systematische wijze de resultaten van hun collega's; ze hadden geen methoden om de ouderdom en de betrouwbaarheid van de kopieën na te gaan; en zelfs de zestiende-eeuwse geleerden hielden zich vaker bezig met redigeren, tekstverbetering en interpreteren van losse teksten dan dat ze antwoord zochten op overkoepelende vragen.

Het is opmerkelijk hoe zelden de humanisten opheldering gaven over hun methodes. Er zijn een paar humanistische uiteenzettingen over logische problemen, samengesteld door Laurentius Valla en de Duitser Rudolphus Agricola in de 15^e eeuw, door de Italiaan Nizolius en de Fransman Petrus Remus en de zestiende eeuw. Al deze humanistische logici kritiseren de Aristoteliaanse logica van de scholastiek, keuren het af omdat het kunstmatig is en pleiten ervoor om uit te gaan van Quintilianus in plaats van Aristoteles. Zij allen vatten logica op als een onderdeel van de retorica, een benadering die typisch humanistisch is – en onwetenschappelijk. De methodes van de humanistische filologie werden in deze verhandelingen echter niet besproken. De klassieke geleerden stelden zelden

methodologische geschriften op. Zelfs voor fundamenteel onderwijs in de Latijnse grammatica werden tot het eind van de vijftiende eeuw de middeleeuwse leergedichten van Alexander van Villa Dei gebruikt. De eerste moderne Latijnse grammatica was samengesteld door de geleerde bisschop Perotti, een eeuw na Petrarca, in 1468, het eerste succesvolle moderne Latijnse werk over prosodie, door dezelfde auteur, verscheen in 1453. De *elegantiae* van Lorenzo Valla (ca. 1440) gaat meer over 'eloquentie' dan over zuivere grammatica en is een extreem intellectualistische verzameling van losse details zonder enig systematisch verband. De humanisten hielden zich al vanaf de veertiende eeuw bezig met de juiste spelling van Latijnse woorden. Het eerste vakkundige Latijnse woordenboek werd gepubliceerd in 1532, door Robert Etienne, twee eeuwen na Petrarca, zijn Griekse tegenhanger werd in 1572 gepubliceerd door Henri Estienne. De eerste verhandeling over de methode van tekstbewerking was geschreven in 1557 door Robortelli (*Over de Kunst en Methode van het Bewerken van Boeken uit de Oudheid [Thesaurus criticus]*), zeven jaar later volgde een verhandeling *Over de Methodes om Griekse Auteurs te Bewerken [Novae Lectiones]*, door de Nederlandse professor Willem Canter. De kopieën werden altijd gebruikt zonder gebruik van exacte methodes om te bepalen uit welke tijd het stamde. De eerste verhandeling over paleografie, waarin dergelijke methodes werden besproken, was samengesteld door Mabillon in 1681, bijna een eeuw na het tijdperk dat onderwerp van onze analyse is. Pas in 1697 publiceerde Bentley zijn verhandeling over de onechtheid van de Epistels van Phalaris – de eerste bijdrage aan de historisch-filologische kritiek die vergelijkbaar is met de prestaties van Lorenzo Valla uit 1440 en die deze zelfs overtreft. Onderzoek naar de 'stamboom' van de kopieën werd voor het eerst bedongen door de protestante theologen in het midden van de achttiende eeuw en de exacte methode van tekstuele kritiek werd voltooid door Lachman in het midden van de negentiende eeuw. Zodoende kon Ulrich von Willamovitz-Moellendorf, een van de meest eminente klassieke geleerden van onze tijd, zeggen dat het 'de zeventiende en achttiende eeuw waren die het humanisme verhieven tot het niveau van wetenschap'. Natuurlijk vond deze ontwikkeling geleidelijk aan plaats en het is zeker zo dat de professor-humanisten in de zestiende eeuw kritischer en gedegener te werk gingen dan de politieke beambten en letterkundigen in de veertiende en vijftiende eeuw.

Humanistische verhandelingen over 'logica': Valla *Dialecticae disputationes contra Aristotelicos*, posthume uitgave 1499; Agricola: *De inventione dialectica*, 1480; Ramus: *Dialecticae partitiones*, Parijs 1543; Nizolius: *De veris principiis et vera ratione philosophandi contra pseudophilosophos*, 1553. – Over de ontwikkeling van de humanistische methodiek, vgl. C. Voigt, op. cit. II, 373 (Latijnse grammatica), 376 e.v. (Latijnse grammatica, Perotti), 378 (Valla's *elegantiae*), 379 e.v. (prosodie en Griekse grammatica), 381 e.v. (tekstbewerking); Sandys op. cit. II, 202 e.v. (Scaliger de oudere), 141 (Robortelli), 216 (Canter); Willamovitz-Moellendorf op. cit. 22 e.v. (Scaliger de oudere), 28 e.v. (het humanisme dat zich pas na de renaissance verheft tot het niveau van de wetenschap); Giorgio Pasquali: *Storia della critica del testo*, Florence 1934, pag. 3 (Lachman), 9 (protestantse theologen), 90 en 93 (16^e eeuwse humanisten die gissen naar de herkomstdatum van kopieën).

Over het geheel genomen onderzochten de humanisten uit de zestiende eeuw hun problemen louter op basis van hun intelligentie en zonder zich rekenschap te geven van hun methodes. Men zou hier tegenin kunnen brengen dat dit ook het geval was bij de

opkomende natuurwetenschappen. Toch is dit bezwaar onjuist. De eerste vertegenwoordigers van de natuurwetenschappen waren zich dermate bewust van de nieuwheid van hun doelstellingen dat ze veel methodischer te werk gingen dan de [humanisten uit de] zestiende eeuw, de vroege humanisten nog daar gelaten. Galileo besprak zijn nieuwe wetenschappelijke methode door middel van ingevoegde opmerkingen, op zeer uitgebreide wijze in zijn werk *Het Goudschaaltje* (1623); Francis Bacon opende de strijd voor zijn nieuwe wetenschappelijke benadering van de natuur met een zeer uitgebreide verhandeling over de inductieve methode (1620); en de eerste publicatie van

Descartes, *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences*, is, zoals de titel aangeeft, niet alleen een programma voor een nieuwe filosofie, maar ook, ondanks het afzien van de ervaring, van een nieuwe wetenschappelijke procedure. In het humanisme zijn eveneens methodologische verantwoordingen afwezig, aangezien het begonnen was met stilistische idealen en dit langzaamaan gewijzigd was richting theoretische doelstellingen. Wanneer men afziet van dit verschil, zou men kunnen zeggen dat in ongeveer dezelfde eeuw (1590 – 1690) er in het humanisme meer kritische en meer exacte methodes opkwamen. (Het humanisme was echter tweeënhalve eeuw ouder dan de [natuur-]wetenschap).

Deze overeenkomst is opmerkelijk. Aangezien directe invloed tussen de twee rivalen nauwelijks kan worden verondersteld, zouden beide fenomenen beschouwd kunnen worden als twee gevolgen van een algemene oorzaak, de toename van het individuele denken en rationaliteit in de zestiende-eeuwse maatschappij. Zowel van de kritische filologie als de natuurwetenschappen zijn er bepaalde beginselen terug te vinden in de klassieke oudheid. Beide zijn afwezig in de oosterse culturen, hoewel in China een rijke ontwikkeling aan te treffen viel van filologische activiteiten door ambtelijke letterkundigen, die vergelijkbaar is met het vroege humanisme. De opkomst van kritische en systematische methodes in de filologie is een typische eigenaardigheid van de westerse beschaving, zoals de opkomst van wetenschap, de ontwikkeling van de machinetechnologie en het moderne kapitalisme dat ook zijn. In de renaissance kwamen echter alleen de eerste beginselen van de exacte filologische methodes tot ontwikkeling.

Welk onderscheid was er tussen de humanistische en de scholastieke methode? De humanisten zelf waren zich zeer bewust van het verschil. De vroege humanisten bespotten het 'barbaarse' Latijn van de scholastici en hun gebrek aan kennis van de klassieke auteurs. De aanvallen op de scholastici in Ulrich von Hutten's *Epistolæ Obscurorum Virorum* (1515) richtten zich op dezelfde thema's. Toch schijnt Casaubonus, na een wetenschappelijk dispuut aan de Sorbonne te hebben bijgewoond, rond 1600 gezegd te hebben: Ik heb nog nooit zoveel Latijns horen spreken zonder dat men het begreep. Een vergelijkbare anekdote van Casaubonus verwijst al naar een verdergaand verschil dan linguïstische en stilistische idealen. Naar het schijnt gaf hij een vriend, nadat hem uitgelegd was dat in dit auditorium van de Sorbonne scholastici gedurende honderden jaren disputen hadden gehouden, ten antwoord: wat was de uitkomst? Dit antwoord van een humanist had ook gegeven kunnen worden door een wetenschapper. De methode van het dispuut [*disputatio*] aan de late middeleeuwse en vroege moderne universiteiten is van scholastieke herkomst. Casaubonus'

antwoord toont aan dat de humanisten deze methode afwezen en dat zij een opvatting van exactheid hadden ontwikkeld, dat verschilt van de exactheid waar scholastici zich op richtten met hun logische distincties en syllogismen. Natuurlijk miste Casaubonus niet het experiment en wiskunde in de scholastiek disputeren. Wat hij verder nog miste is, helaas, niet aangeduid.

De aversie van Casaubonus ten aanzien van de methode van het dispuut is typisch humanistisch. Toen het humanisme vele Duitse universiteiten veroverde, werden de verplichte disputeren in het curriculum vervangen door 'declamaties', dat wil zeggen: oefeningen in het spreken in het openbaar. Vgl. Friedrich Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen*, 3e editie, Leipzig 1919, I, 120 e.v.

Wij, erfgenamen van een wetenschappelijke evolutie van driehonderd jaar, bevinden ons in een betere positie dan Casaubonus om de methodologische problemen in te zien. Er is niet maar één vorm van rationaliteit. In vergelijking met de methodes van kennis en alledaagse handeling in het dagelijks leven in een voorkapitalistische samenleving, gebonden aan traditie, zijn de methodes van de scholastiek, het humanisme en natuurwetenschap alle even rationeel. Deze drie varianten van een rationele procedure verschillen echter substantieel van elkaar. In de ogen van de scholastici betekenden logische onderscheidingen, syllogismen en kritiek op de opponent, gebaseerd op de doctrines van een bepaalde autoriteit, de hoogste vorm van rationaliteit. De humanisten gingen rationeel te werk, zelfs wanneer hun voornaamste doel in de richting ging van het imiteren van de stijl van de klassieke auteurs; deze onderneming, hoewel niet theoretisch van aard, was een volkomen intellectuele en erudiete kwestie. Later ontwikkelden de humanisten geleidelijk aan de rationele methodes van het leveren van historische kritieken en het bewerken van teksten, methoden die, helaas, tot op heden veel minder geanalyseerd zijn dan die van de natuurkunde en wiskunde. Noch de scholastici, noch de humanisten pasten echter de methodes van de wetenschap toe. Voor wat betreft het humanisme, komt dit voor een deel voort uit het verschil in thema van onderzoek: het is niet mogelijk om experimenten uit te voeren bij het bestuderen van literaire producten uit het verleden. Toch biedt de eigenaardigheid van het onderzoeksobject geen afdoende verklaring voor het feit dat de humanisten nauwelijks causaal onderzoek deden. Dit gaat om een verschil in denkhouding die het humanisme fundamenteel onderscheidt van wetenschap. De humanist, trots op zijn belezenheid, verzamelt losstaande feiten, de wetenschapper wil verklaren en voorspellen. En zelfs hedendaagse methodologen zouden van mening verschillen over de vraag of de humanisten nooit gebruik maakten van kwantitatieve methodes en nooit onderzoek deden naar algemene wetmatigheden, omdat hun onderzoeksgebied deze methodes van onderzoek niet toestond, of omdat hun belangstelling een andere richting uitging. Zelfs vandaag de dag zijn deze methodes bijna uitsluitend bestemd voor de natuurwetenschappen; ze worden een stuk minder vaak gebruikt in de sociale wetenschappen en extreem weinig in het onderzoek naar literaire en historische onderwerpen. Naar onze opvatting heeft dit feit minder van doen met de intrinsieke verschillen tussen objecten uit de natuur en menselijke activiteiten dan met de herkomst van het humanisme uit de renaissance zoals uit onze humanistisch onderzoek naar voren komt. Causaal onderzoek en algemene wetten, kwantitatieve methodes (en het uitvoeren van experimenten) passen, in sociologisch en in intellectueel opzicht, niet binnen de

scholastiek en het humanisme. Deze methodes, de typische kenmerken van wetenschap, zijn niet terug te voeren op de 'vrije kunsten' van de middeleeuwen en de renaissance; ze

klommen eerder op naar de geleerden en professoren vanuit de rangen van de handwerkslieden. Maar dit gebeurde niet eerder dan tegen het einde van de zestiende eeuw en zal besproken worden in de volgende delen.

9. Sociologie van het buiten-Italiaanse humanisme

Er dienen nog enkele woorden besteed te worden aan de sociologie van de humanisten buiten Italië. Aan de Italiaanse oorsprong van het Europese humanisme is nauwelijks ooit getwijfeld. Diverse Duitse, Franse, Engelse en Spaanse humanisten hebben gestudeerd in Italië of hebben het land bezocht. Het concilie van Konstanz (1414-1418) en Basel (1431-1449), gedurende welke prelaten en prinses met hun secretarissen vanuit alle delen van Europa elkaar ontmoetten, hebben veel bijgedragen aan de verspreiding van het humanisme. Net als in Italië, waren in Duitsland, Frankrijk en Engeland de politieke secretarissen de eerste vertegenwoordigers van de humanistische denkwijze. Zelfs vóór het concilie van Konstanz plaatsvond, in de tijd van Petrarca, waren er al humanisten te vinden in Praag, in de keizerlijke burelen van Charles IV. Jean de Montreuil, de eerste Franse humanist, was secretaris van de Curie in Avignon, van de Dauphin en hij was later kanselier van Charles VI (1380-1422) van Frankrijk. Enkele tientallen jaren later werd Adam de Molyneux, de eerste Engelse humanist, staatssecretaris van Henry VI van Engeland. Nog in de zestiende eeuw waren er dergelijke humanistische ambtenaren buiten Italië te vinden: de kanselier Thomas More (1480-1535) in Engeland en de secretaris van Louis XII, Guillaume Budé (1467-1540) in Frankrijk zijn de beroemdste voorbeelden.

In het buiten-Italiaanse humanisme, spelen politieke secretarissen echter een kleinere rol omdat er in Frankrijk en Engeland geen Heilige Stoel was en geen grote hoeveelheid Italiaanse prinses, stedelijke republieken en stedelijke tirannen. In Duitsland had je een aanzienlijk aantal prinses, vrije stedelijke republieken, en prelaten die louter onder de macht van de keizer vielen en, als gevolg hiervan, een aanzienlijk aantal humanistische beampten en stedelijke klerken. Toch waren zelfs in Duitsland tegen de eerste helft van de zestiende eeuw bijna alle eminente humanisten professoren. Dat er zoveel lesgegeven werd op dit gebied, valt te verklaren door de specifieke ontwikkeling van het hogere bestuur in Centraal- Europa. In Duitsland werden tussen 1456 en 1544 niet minder dan tien universiteiten opgericht. Deze stonden, als nieuwe instituties, minder open voor de middeleeuwse tradities dan de oude Italiaanse universiteiten en sommige van hen hadden hun oprichting zelfs te danken aan de directe intentie van regerende prinses om het humanisme te bevorderen. Daar komt bij dat na het optreden van Luther veel protestantse prinses en steden middelbare scholen oprichtten, alle met een humanistisch curriculum. De meeste van de oude Latijnse scholen hadden al vóór Luther het middeleeuwse curriculum opgegeven. Door al deze factoren hadden klassieke geleerden met een theoretische belangstelling in Duitsland aanzienlijk meer kans om professor te worden aan een universiteit of een betrekking te vinden als rector of docent op een middelbare school dan in Italië.

In West-Europa waren gedurende de vijftiende en zestiende eeuw ook de meeste humanisten professoren. Velen van hen gaven les in welsprekendheid aan de universiteiten van Parijs, Montpellier en Bourges, Oxford en Cambridge, Leuven en Leiden. Aangezien buiten Italië de universiteiten zich meestal verzetten tegen het binnendringen van het humanisme, werden er aan twee universiteiten speciale colleges opgericht voor de studie van oude talen, het Collegium Trilingue aan Leuven in Holland (1518) en de Collège de France in Parijs (1531). Overal maakten de humanisten deel uit van de kunstfaculteiten, die echter beschouwd werden als voorbereidend [onderwijs] voor de andere faculteiten en die zich voor hun professoren een minder hoog salaris konden veroorloven. Alleen in Parijs waren er ook humanistische professoren in de rechtsgeleerdheid te vinden, het in Frankrijk pas geïntroduceerde Romeinse recht speelde hierbij een grote rol, wat de grote hoeveelheid juridische filologen verklaart. In Engeland werden er na 1512 diverse nieuwe 'openbare scholen' opgericht, waar ook veel humanisten emplooi vonden als leraar en als schoolhoofd. In Zwitserland vormde de universiteit van Basel (opgericht in 1459) het centrum van het humanisme. Aan het eind van de zestiende eeuw waren het de Franse professoren, aan het begin van de zeventiende eeuw de Nederlanders die de voornaamste klassieke geleerden waren in Europa.

Parijse juridische filologen: zie *The Cambridge Modern History* vol. I, New York 1903, pag. 577; Engelse openbare scholen: *ibid.* I, pag. 582.

De vroege verschijning en de grote hoeveelheid professoren moet niet geïnterpreteerd worden als bewijs dat het academische leerstelsel ontstond in het buiten-Italiaanse humanisme. Het tegenovergestelde is het geval, want juist het gebrek aan vaardige politiek secretarissen resulteerde erin dat nieuwe opleidingsinstituten werden opgericht. In Pruisen, vóór de oprichting van de universiteit van Königsberg deed de keurvorst van Brandenburg een beroep op Melanchton, die toen de meest vooraanstaande klassieke geleerde was in Duitsland, om een Latijnse expert voor hem te vinden. Er was in Pruisen een tekort aan goede Latinisten en de keurvorst had deze nodig, zoals hij schreef, voor zijn diplomatieke correspondentie met Polen. Om tegemoet te komen aan deze behoefte werd de universiteit opgericht (1544) en Melachthon's schoonzoon, professor Sabinus, werd er de eerste rector. Een paar jaar eerder had dezelfde Sabinus de humanistische hervorming al aangekondigd aan de universiteit van Frankfurt an der Oder met een toespraak over het belang van een verzorgd gebruik van de Latijnse taal. De oprichting van de universiteit van Königsberg is geen op zichzelf staand gebeuren. Buiten Italië werden overal humanistische hervormingen doorgevoerd aan de universiteiten, op aandringen van de prinsen tegen het verzet van professoren die sympathiseerden met de scholastiek. Het Collegium Trilingue in Leuven was opgericht op grond van een legaat van de koninklijk kanselier Busleiden, het Collège de France door koning Louis XII op aandringen van zijn politiek secretaris Budé: in beide gevallen waren de werkelijke oprichters humanistische staatsmannen. De handvesten van diverse Duitse universiteiten uit de renaissance onthullen de invloed van Enea Silvio Piccolomini, toentertijd een ambtenaar in de keizerlijke kanselarij. Voor zover het humanisme zich verspreidde richting Oost-Europa, waren de koninklijke kanselarijen in Praag, Boeda en Krakau de eerste vestigingen. Overal in Duitsland waren de prinsen, regerende prelaten, gemeenten, en, met name, de keizer de werkelijke hoeders van het humanisme. Hun motieven waren waarschijnlijk dezelfde als die welke hadden geleid tot de oprichting van de universiteit van Königsberg. Uiteindelijk waren waarschijnlijk de meeste

van de grote aantallen nieuwe universiteiten en middelbare scholen in alle delen van Europa opgericht om talentvolle politieke beambten op te leiden, 'talentvol' betekende ten tijde van de renaissance: 'in staat zijn om verzorgd Latijn te schrijven'.

Grieks en Hebreeuws werden niet gebruikt in de diplomatieke correspondenties maar maakten, desalniettemin, altijd deel uit van het nieuwe humanistische curriculum. Educatieve doelstellingen en de ontwikkeling van het openbaar onderwijs moeten echter niet al te nauw genomen worden. Ideeën zijn niet van elkaar gescheiden door ondoordringbare muren. De heersende klasse van de renaissance was op zoek naar geestelijke waarden om hun leven op te luisteren en hun prestige te doen toenemen. De monastieke idealen van de middeleeuwen stonden in contrast met hun liefde voor weelde en de professoren aan de universiteiten waren pedante geleerden. In deze overgangperiode waren de humanistische beambten de enige intellectuelen die in staat waren om te voldoen aan de vereiste waarden. Aangezien de ambtenaren welsprekendheid en filologie beschouwden als de ware sleutels tot de nieuwe wereld van het humanisme, bevorderden de prinsen de studie van de antieke talen, hoewel dit in diplomatiek opzicht niet nodig was.

Sommige kenmerken van het buiten-Italiaanse humanisme overtroffen echter de ideologie van de letterkundige beambten, zoals dit zich ontwikkeld had aan de andere kant van de Alpen. De studie van het Hebreeuws en Grieks zijn hier voorbeelden van. Het ene is de taal van het Oude Testament, het andere van het Nieuwe. Er waren maar zeer weinig Italiaanse humanisten geïnteresseerd in het Hebreeuws en het enthousiasme voor het Grieks verwees in Italië totaal niet naar het Nieuwe Testament. Kennelijk was er in Centraal- en West-Europa meer filologische belangstelling voor taal en woorden, in combinatie met een religieuze belangstelling voor het woord van God, dan in het land van de Heilige Stoel. Na Luther en Calvijn leidde deze combinatie tot het welbekende verbond tussen het humanisme en het protestantisme. Beide bondgenoten hadden nauwelijks meer overeenkomst met elkaar dan enkele individualistische trekjes en een animositeit jegens de katholieke scholastiek. Een paar renaissancistische universiteiten waren echter zowel opgericht om de protestantse theologie te bevorderen, als om de humanistische welsprekendheid te bevorderen. Al deze relaties hoeven hier niet nader geanalyseerd te worden. De Lutherse en Calvinistische varianten van het humanisme hebben niets van doen met de problemen waar wij ons mee bezighouden, aangezien de relatie tussen wetenschap en filologie los staat van de vraag of de filoloog zich bezighoudt met Tacitus of met een tekst uit de Bijbel. De protestantse theologie staat zeker niet dichter bij de wetenschap dan de seculiere filologie uit onze tijd. Aan de Duitse universiteiten keerde de Lutherse theologie weer tamelijk snel terug naar methoden die niet veel verschilden van die van de scholastici. Zelfs disputen die eerst door de humanisten van de kunstzinnige faculteit uitgebannen waren, werden enkele tientallen jaren later opnieuw geïntroduceerd. Historische kritiek volgens de wijze van Laurentius Valla werd eind zeventiende eeuw eerst toegepast op de Bijbel door de ketterse Jood Spinoza en vroeg in de achttiende eeuw door Joan Astruc, de katholieke arts. De protestante theologie droeg tot de achttiende eeuw niet wezenlijk bij aan de ontwikkeling van filologische methodes.

Over de ontwikkeling van de Duitse universiteiten gedurende het tijdperk van het humanisme, vgl. Friedrich Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen*

Schulen 3^e editie, uitg. Leipzig 1919 vol. I, boek 1, hfst. 4 en boek 2, hfst. 1 – 4; over de Duitse middelbare scholen *ibid.* I, 5 en II, 4 – 7. Een uitgebreide uiteenzetting en sociologische analyse van het binnendringen van het humanisme in de niet-Duitse universiteiten zou wenselijk zijn. Een aantal data in Stephen d'Irsey: *Histoire des universités* vol. I, Parijs 1933, hfst. 10 en 11. – Over de oprichting van de universiteit van Königsberg vgl. Paulsen op. cit. I, 241. Oprichting van de Collegium Trilingue, *ibid.* 129; Aeneas Sylvius en de Duitse handvesten ten behoeve van de universiteiten *ibid.* 138; de Duitse prinsen, prelaten en gemeenteraden en de humanistische hervormingen aan de universiteiten *ibid.* 172 en 112 (Wittenberg), 121 (Rostock, Greifswald), 123 (Mainz), 128 (Keulen), 131 (Wenen), 135 e.v. (Heidelberg), 139 (Basel), 142 (Tübingen), 153 e.v. (Neurenberg); oprichting van protestantse universiteiten op theologische gronden pag. 252 e.v. (Jena en Helmstedt) 1558 en 1576). – opheffing van de disputen *ibid.* 120 e.v. de herintroductie ervan 271 e.v.

Ondanks hun grote aantal waren de professoren niet de enige humanisten in West- en Centraal-Europa. Er bevonden zich in Duitsland veel humanisten aan de hoven van prelaten en prinsen en ook veel rondreizende dichters die in hun bestaan voorzagen als verspreiders van roem door lovende gedichten te verkopen aan meer of minder vrijgevege gemeenteraden. In cultureel opzicht had het vijftiende-eeuwse Duitsland nog geen inhaalslag gemaakt met het geboorteland van de renaissance. In vergelijking met hun Italiaanse collega's waren de Duitse letterkundigen-humanisten dan ook tamelijk arme lieden, zowel financieel als intellectueel. Ulrich von Hutten (1488 – 1523), de meedogenloze tegenstander van de middeleeuwse denkwijze, is de meest briljante van hen. Gezien zijn avontuurlijke leven – hij was achtereenvolgens student, soldaat, makelaar voor de aartsbisschop van Mainz, gelauwerd dichter en een vervolgd voortvluchtige – lijkt hij meer op de rondreizende geleerden van de late middeleeuwen dan op de succesvolle Italiaanse letterkundigen zoals Felfo en Panormita. De eerste Duitse humanistische professoren behoorden eigenlijk eveneens tot de rondreizende dichters. 'Professoren' zoals Peter Luder (1415-1478) en Conrad Celtis (1459-1508) dat waren, reisden van universiteit naar universiteit, gaven colleges over poëzie, poogden hun lofredes te verkopen aan steden en prelaten, werkten nu en dan als politiek secretaris en leidden een tamelijk los leven, meer vergelijkbaar met dat van de Italiaanse letterkundigen dan met dat van de pedante personen van de universiteit. Pas na 1520, in de tijd van Melanchton, toen de humanisten aan de faculteiten der kunsten stevige voet aan de grond hadden gekregen, namen de Duitse humanistische professoren de levensstijl van hun meer respectabele collega's over. In Frankrijk verschilde Jean Dolet (1509 – 1546) aanzienlijk van de professoren. Hij was achtereenvolgens secretaris van de Franse ambassade in Venetië, dichter, redenaar, drukker, en werd, uiteindelijk, geëxecuteerd als ketter. Verder waren er, zoals in Italië, humanistische drukkers in Basel (Amerbach, Froben, Cratander), in Parijs (Robertus Stephanus), in Antwerpen en in Leiden (Plantin, Elzevir); vele andere humanisten hadden werk gevonden bij deze drukkers. Er was een aanzienlijk aantal humanistische katholieke kanunniken en protestantse pastoors in Duitsland, humanistische artsen voor prelaten en humanisten die inwoonden bij aristocratische beschermheren in Frankrijk.

Één humanist, de meest beroemde van hen allemaal, Erasmus van Rotterdam (1467 – 1536), lijkt in sociologisch opzicht zelfs op de moderne literaire beroemdheden. Erasmus was van oorsprong priester. Hij trad in dienst bij de bisschop van Cambrai en verhuisde met hem naar Parijs, waar hij leefde als leraar Latijn. Hij ging naar Engeland, als leraar van een

Engelse edelman, gaf colleges in Oxford en Cambridge en werd professor in Godgeleerdheid in Cambridge. Later ging hij naar Basel en leefde daar in het huis van de humanistische drukker Froben. Froben betaalde hem niet alleen een vergoeding voor zijn werk als literair adviseur en proeflezer, maar betaalde hem, en dat is een noviteit, ook een auteursvergoeding voor zijn boeken. Hoewel Erasmus ook een pensioen ontving van zijn beschermers, is hij de eerste auteur in de geschiedenis die in staat was om voor een aanzienlijk deel te leven van de verkoop van zijn publicaties aan een anoniem publiek. Van zijn *Adagia* (inclusief vertalingen) verkocht hij gedurende zijn leven, naar men beweert, dertigduizend exemplaren in Europa. Het zou driehonderd jaar duren totdat er, met de opkomst van de middenklasse, een groot, goed opgeleid publiek ontstond en het werd toen pas een algemeen verschijnsel dat beroepsmatige schrijvers van de opbrengst van hun publicaties leefden. In zijn tijd is Erasmus dus een uitzonderlijk geval, wat verklaard wordt door zijn ongebruikelijke beroemdheid. Hij verschilt qua intellectuele houding dan ook niet wezenlijk van de andere humanisten, aangezien, in het algemeen, verandering van ideeën onder invloed van sociologische veranderingen alleen ontstaat wanneer grote groepen van individuen erdoor beïnvloed zijn. Het zou tot de negentiende eeuw duren tot de opkomst van beroepsmatige schrijvers enige merkbare invloed begon te hebben op de moderne ideologie, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de moderne ideeën over genialiteit, nakomelingschap en verkeerd begrepen personen.

Over Erasmus als beroepsmatige schrijver vgl. John Clyde Oswald: *A History of Printing*, New York 1928, pag. 135 e.v. en G. H. Putnam: *Books and their Makers during the Middle Ages*, New York 1897, II, 214 e.v.

Over het geheel genomen was er qua sociologische oorsprong weinig substantieel verschil tussen de buiten-Italiaanse humanisten en de Italiaanse. Achter de Alpen was het ook zo dat de humanistische stijl en de humanistische denkwijze het eerst opkwam in de politieke werkkamers. Overal maakten de politieke secretarissen dezelfde sociale ontwikkeling door als in Italië. Overal werden ze letterkundigen, afhankelijk van beschermheren, een leven leidend, enerzijds als verspreiders van roem, anderzijds als professoren. Hierdoor werden overal welsprekendheid, eruditie en roem de beroepsmatige doelstellingen van het ware humanisme. Buiten Italië waren de humanisten voor een relatief groter deel betrokken bij de religieuze worstelingen van deze tijd, hoewel, in sociologisch opzicht, het verbond tussen humanisme en protestantisme inhoudelijk niet veel voorstelde, hoe serieus het ook door veel humanisten genomen werd. Afgezien van deze meer religieuze attitude is, sociologisch gezien, het grotere percentage aan professoren het grootste verschil tussen het Europese en het Italiaanse humanisme. Er waren daardoor achter de Alpen minder pleitbezorgers voor de idealen van welsprekendheid en roem, die ook minder briljant waren, en de overgang van formele en literaire doelen naar het meer intellectuele en betweterige ideaal van eruditie vond buiten Italië eerder plaats en op een grotere schaal. Literaire verspreiders van roem waren zo goed als afwezig, met name in Engeland. Voor een ander sociologisch verschijnsel dat typisch lijkt voor Engeland zou nadere analyse nodig zijn. In de tweede helft van de zestiende eeuw publiceerden meer Engelse geleerden met een academische scholing hun werk op het gebied van wiskunde en mechanica in de volkstaal, meer dan in enig ander Europees land. Daarnaast is Engeland het enige grote land in Europa waarin het eerste

gedrukte boek – Caxton's *Dictes or Sayings of the Philosophers* – in de landstaal verscheen. Het ging, natuurlijk, over klassieke filosofen en het was de vertaling van een Frans boek. Deze twee feiten hingen waarschijnlijk samen. Engelse geleerden keken, schijnbaar, minder neer op de mechanische kunsten dan hun continentale collega's; en er was in Engeland waarschijnlijk een groter publiek met een theoretische belangstelling, maar zonder aansluiting bij een universiteit, dan in het buitenland. Wanneer deze beide feiten kloppen, dan zou de historisch-sociologische verklaring hiervan van belang zijn voor het probleem van de wordingsgeschiedenis van de moderne wetenschap.

Lijst van beroepsactiviteiten van niet-italiaanse humanisten

De volgende opsomming van bezigheden van buiten-Italiaanse humanisten vóór 1600 is, in eerste instantie, gebaseerd op Sir John Edwin Sandys op. cit., *The Cambridge Modern History* vol.I, hfst. 16, de *Allgemeine Deutsche Biographie*, de *Grande Encyclopedie*, de *Biographie Nationale de Belgique* en de *Oxford Dictionary of National Biography*. De lijst omvat 72 personen; 45 van hen (62,5 %) zijn professoren, 9 (12,5 %) zijn politieke beampten. De corresponderende lijst van Italiaanse humanisten (zie hierboven blz. 5 e.v.; 43 personen) bevat 15 (34,9 %) professoren en leraren en 15 (34,9 %) politieke secretarissen. Hoewel beide lijsten verre van compleet zijn, zijn ze opgesteld volgens overeenkomstige principes en zijn ze goed te vergelijken. De vergelijking laat een veel hoger percentage van professoren zien onder de buiten-Italiaanse humanisten. Beide lijsten bevatten alleen de beter bekende auteurs en, in de periode van het vroege humanisme, ook de humanisten die, om sociologische redenen, het waard zijn om genoemd te worden. Auteurs die zich op afstand bevonden van de echte klassieke geleerdheid zijn niet opgenomen in de lijst, zelfs niet wanneer ze een voorname rol spelen in de renaissancistische literatuur van hun land. Van de zeven vooraanstaande dichters uit de Franse renaissance ('*La Pléiade*') was er één (Dorat) een professor, één (Belleau) was secretaris van een markies, en vijf (Renard, Du Bellay, Jodelle, Baif, Pontus de Thyard) waren edellieden.

Secretarissen en politieke beampten:

Frankrijk: Jean de Montreuil (1361 – 1418, kanselier van Charles V, vriend van Lionardi Bruni, geschiedschrijver); Jean Lemaire (1473 – 1525, koninklijk financieel klerk, secretaris van de graaf van Ligny, geschiedschrijver en dichter); Guillaume Budé (1467 – 1540, secretaris van Louis XII, rapporteur, diplomatieke missies; pionier op het gebied van het Romeinse recht en het Romeinse muntstelsel). Jacques de Thou (1553 – 1617, staatskanselier). Johannes von Neumarkt (gestorven in 1380, notaris, bisschop en kanselier van Charles IV, vriend van Petrarca); Willibald Pirckheimer (1440 – 1530, kanselier en ambassadeur van Neurenberg, geschiedschrijver, vertaler); Sebastian Brant (1457 – 1521, professor in Rechten, Basel; stadsklerk van Straatsburg); Johannes Cuspinianus (1473 – 1529, dichter en staatsman). Engeland: Adam de Molyneux (gestorven in 1450, bewaarder van het geheime zegel voor Henry VI), Thomas More (1480 – 1535). Holland: Busleiden (gestorven in 1518, kanselier van de koning).

Professoren, leraren op middelbare scholen Frankrijk: Nicolas de Clemanges (1360 – 1440, professor in Welsprekendheid, Parijs); Faber Stapulensis (1455 – 1537, professor, Parijs); Alciati (1492 – 1550, professor in Romeins recht in Avignon, Brugge en Italiaanse universiteiten); Pierre Ramus (1515 – 1572, professor Filosofie in Bordeaux en Parijs); Cujas (1522 – 1590, professor Rechten in Toulouse, Geneve en Duitse universiteiten), Hotman (1524 – 1590, professor Rechten); Doneau (1527 – 1591, jurist); Brisson (1531 – 1591, jurist); Godefrey (1549 – 1621, jurist); Casaubonus (1559 – 1614), professor in Geneve en Montpellier, lecteur du roi en bibliothecaris in Parijs); Passerat (1534 – 1602, professor in Welsprekendheid, Parijs); Turnebus, Dorat, Lambin (16^e eeuwse koninklijke lezers). Peuerbach (1423 – 1561, academisch leraar (magister), geeft als zodanig les aan de universiteit van Wenen over Latijnse poëzie, bezoekt Italië, astronoom-humanist); Regiomontanus (1436 – 1476, bezoekt Italië, magister in Wenen, bibliothecaris van Mathias Corvinus, Boedapest; leraar te Neurenberg, bisschop, astronoom-humanist); Peter Luder (1431 – 1474, rondreizend dichter en professor; M. D. Padua; politiek secretaris van Sigismund van Oostenrijk); Hegius (1433 – 1498, leraar aan middelbare scholen); Rodolphus Agricola (1440 – 1485; verschillende studies in Italië, stadsclerk in Groningen, professor in Heidelberg, diverse diplomatieke reizen); Wimpeling (1450 – 1528, Groningen, prof.); Reuchlin (1455 – 1522, bezoekt Italië; kanselier van de graaf van Württemberg, rechter voor de Zwabische Confederatie, professor); Conrad Celtis (1459 – 1508, gelauwerd dichter, rondreizende professor); Herman von dem Busche (1468 – 1534), Heinrich Bebel (1471 – 1528) en Helius Hessen (1488 – 1540): rondreizende dichters en professoren; Melancthon (1497 – 1565 prof.) Simon Grynaeus (1493 – 1541 schoolhoofd, professor); Joachim Camerarius (1500 – 1570 prof.); Johannes Sturm (1507 – 1589, prof.) H. Wolf (1516 – 1580, secretaris voor J.J. Fugger, schoolhoofd); Neander en Basilius Faber (16^e eeuw, schoolhoofden); Crusius, Frischlin en Xiliander (16^e eeuw, professoren); Justus Idpsius (1547 – 1606, secretaris voor kardinaal Ganvella, professor in Jena, Leiden en Leuven).

Engeland en Schotland: William Idly (1460 – 1522 rector van St. Paul's); Richard Croke (1522 publiek redenaar, Cambridge); John Choice (1540 eredoctor, Cambridge); George Buchanan (1506 – 1582, professor, ambtenaar); Roger Aschen (1515 – 1568, Cambridge); Thomas Wilson (1525 – 1584); Andrew Melville (1545 – 1622); John Owen (1560 – 1622 leraar).

Artsen: Julius Caesar Scaliger (1484 – 1558, soldaat in Italië, arts voor de Franse Bisschop); Rabelais (1490 – 1553, proeflezer, arts); Idnacro (1460 – 1524, studies Grieks in Italië, Doctor of Medicine in Padua, arts van Henry VIII van Engeland, later priester); Hartmann Schedel (1440 – 1514 Doctor of Medicine in Padua, arts).

Theologen, monniken en klerken: Jean Heyntin en Guillaume Fichot (professoren Theologie aan de Sorbonne, introduceerden de eerste drukpers in Parijs in 1470; het eerstgedrukte boek: de brieven van Gasparlino Barzizza); (1513 – 1593, professor in

Bourges; bisschop van Auxerre); William Selling en William Hadley (Benedictijnen, 1460 – 170 [sic] studie Grieks in Italië); William Grocyn (1446 – 1519 professor Theologie in Oxford, prebendaris); Colet (1466 – 1519 deken van St. Paul, Londen; prebendaris) Latimer (1405 – 1585 bisschop van Worcester); Rudolf von Langen (1430 – 1519, canon van Münster);

Conrad Muth (1417 – 1526 canon van Gotha); Thomas Gechauff 1488 – 1551, Duitse priester)

Inwonend bij een beschermheer: Joseph Justus Scaliger (1540 – 1609, inwonend bij een Franse edelman).